

ТААЛАЙ АБДИЕВ

КОТОРМОТААНУУ ИЛИМИНЕ

КИРИШҮҮ

БИШКЕК – 2008

ТААЛАЙ АБДИЕВ

КОТОРМОТААНУУ ИЛИМИНЕ

КИРИШҮҮ

БИШКЕК – 2008

Кириш сөз

Атактуу жазуучу Чыңгыз Айтматов алгачкы «калем акысы» болгон бир жилик этти орусчадан кыргызчага, кыргызчадан орусчага которуп, тилмечтик кылуу менен алган экен. Жазуучунун эскерүүсүнө караганда, бул мындай болот: Жайлоого алып келишкен зоот айгырлардын бири уу чөп жеп алып, өлүп калат да, ушундан улам жакадан келген орус зоотехник менен жылкычылар тил билбегендиктен, бири-бирин түшүнө албай коюшат. Айла кетип турганда, жылкычылардын бири эстей коёт да, беш-алты жаштагы Чыңгызды алып келишет. Жергиликтүү жылкылар уу чөптү жебесин, ал эми зоот айгыр аны билбестен жеп алып, өлүп калганын которуп айтып бергенде, тигилер бири-биринин кебин түшүнүп, ыраазы болгондуктан, Чыңгызга бир жилик эт беришкен экен.

Адамдардын күндөлүк турмушундагы ушул чакан бир эпизоддон эле котормо ишинин канчалык зарыл, керектүү экенин байкоого болот. Чындыгында эле котормо адам ишмердүүлүгүнүн эң байыркы түрлөрүнүн бири экени шексиз. Анткени адамзат тарыхында тилдери айырмаланган адамдардын жамааты пайда болор замат эле алардын өз ара карым-катыш жасап, мамиле түзүшүнө жардам бере турган кош тилдүү адамдар – тилмечтер пайда болгон. Тилмечтер деп айтып жатканыбыздын себеби, ал кезде жазуу али пайда боло элек болгондуктан, бул кош тилдүү кишилер оозеки которгондугу талашсыз.

Ушул жерде тактай кете турган бир жагдай, кыргыз тилинде «*тилмеч*» жана «*котормочу*» деген эки сөз бар. «Тилимди билбес эл болсо, тилмечи менен келсин де» деп «Манаста» айтылгандай, булардын биринчиси тилибизде илгертен эле колдонулуп келген. Ал эми экинчиси болсо революциядан кийин орус тилиндеги «*переводчик*» деген сөздөн калькаланып которулган («*перевод – котормо*», «*-чик – -чу*»). Азыркы учурда бул эки сөз көп учурларда синоним катары колдонулуп, ал турсун «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» (Фрунзе, 1969) да бул эки сөздүн маанилик ажырымы көрсөтүлгөн эмес: «Тилмеч – котормочу, бир тилден экинчи тилге которуп берүүчү адам» (597-бет). «Котормочу – бир тилден экинчи бир тилге которуу жагында иштеген адам» (337-бет). Маркум Түгөлбай Сыдыкбеков «адам» деген өздөштүрүлгөн сөз өзүбүздүн «киши» деген төл сөзүбүздү сүрүп, четтетип баратат деп какшагандай, азыркы тапта кийин жаралган «*котормочу*» деген сөз «*тилмечке*» ыдык көрсөтүп, оолактата баштагандай түрү бар. Заманында бул төл сөзүбүз славян тилдерине өтүп, «*толмач*» болуп, «оозеки которгон киши» маанисинде активдүү колдонулуу менен жазуу түрүндө которуучу кишиге – «*толковникке*» каршы коюлган. Азыркы күндө да Россияда «Толмач» деген котормо агенттиктеринин бар экенине күбө болуп жүрөбүз. Биздин оюбузча, «*тилмеч*» жана «*котормочу*» деген бул эки сөздүн маанисин так ажыратып, бери болгондо котормотаануу илиминде өз алдынча термин

катары колдонуу зарыл. Тагыраак айтканда, оозеки которгон кишини тилмеч, жазуу түрүндө которгон кишини котормочу, ал эми алардын иши менен кесибин тилмечтик жана котормочулук деп алсак, күндөлүк турмушта эле эмес, котормотаануу илиминде да абдан жакшы болор эле. Анткени котормотаануу илиминде которуу ишинин бул эки түрүнүн чоң айырмасы бар жана аны аткарган кишилер да өз-өзүнчө аталат. Мисалы, англис тилинде *translator* – «котормочу», *interpreter* – «тилмеч»; орус тилинде *переводчик* – котормочу, *переводчик-синхронист* – тилмеч. .

Эми сөз учугун уласак, жазуу пайда болгон соң оозеки которуучу тилмечтерге расмий, диний ж.б. ар түрдүү тексттерди жазуу түрүндө которо турган кишилер – котормочулар келип кошулган. Жазма котормонун жайылышы башка элдердин маданий жетишкендиктерине жол ачуу менен адабияттардын жана маданияттардын өз ара аракетке келип, байышын камсыз кылды. Албетте, чет тилдерди билүү ал тилдердеги китептерди түпнускасынан окууга мүмкүнчүлүк берет, бирок тил үйрөнүү талыбаган аракет менен узак убакытты талап кылган түйшүктүү жумуш болгондуктан, чет тилдердин бирөөнү билүү да ар кимдин эле колунан келе бербейт.

Котормонун алгачкы теоретиктери өзүнүн, кээде кесиптештеринин тажрыйбаларын жалпылап, жыйынтык чыгарууга аракет кылган котормочулар болгон. Өзүнүн «котормочулук кредосун» чыгаан котормочулар гана жарыялай ала турганы өзүнөн өзү түшүнүктүү. Алардын айткан пикирлери азыркы илимий талапка жооп бербей, ырааттуу бир илимий концепцияны түзө албаганы менен айрым ойлору кызыгууну туудурат.

Алсак, байыркы дүйнөнүн котормочулары түпнуска менен котормонун жакындык деңгээлин кеңири талкуулашкан. Ыйык жана үлгү катары эсептелген Библия сыяктуу чыгармалардын алгачкы котормолорунда түпнусканы тууроого умтулуу басымдуулук кылган, бул болсо котормонун түшүнүксүз болушуна алып келген. Ошондуктан кийинчерээк айрым котормочулар котормочунун өз ишинде эркинирээк болушун, сөзмө-сөз эмес, мазмунду берүүнүн зарыл экенин теориялык жактан негиздөөгө аракет кылышкан.

Кийинчерээк айрым котормочулар «жакшы» котормо же «жакшы» котормочу жооп берүүгө тийиш болгон бир катар талаптарды коюу менен «котормонун нормативдик теориясын» түзүүгө аракет жасашкан. Француз гуманисти, акын жана котормочу Этьен Доле (1509-1546) котормочу төмөнкү беш принципти сактоого тийиш деп эсептеген:

1. которула турган текстти жана автордун айтайын деген оюн жакшы түшүнүү;
2. түпнуска тили менен котормо тилин мыкты билүү;
3. түпнусканын мазмуну менен формасын бурмалоого алып келе турган сөзмө-сөз которуудан оолак болуу;

4. котормодо кеңири колдонулган сөздөрдү пайдалануу;
5. сөздөрдү туура тандоо жана жайгаштыруу менен түпнусканын таасирине жетишүү.

1790-жылы А. Тайтлердин «Котормонун принциптери» аттуу китебинде котормого коюлуучу төмөнкү талаптар көрсөтүлгөн:

1. котормо түпнусканын идеяларын толугу менен берүүгө тийиш;
2. котормонун стили менен баяндоо манерасы түпнусканыкындай болууга тийиш;
3. котормо түпнускадай эле жеңил окулууга тийиш.

Котормонун илимий теориясынын негиздери 20-кылымдын орто ченинде, тилчилер котормонун проблемасына көңүл бура баштаганда гана иштеле баштады. Буга чейин тил илими изилдеген маселелерге котормо кирише албайт деп эсептелген. Ал эми котормочулар болсо котормонун лингвистикалык аспектилери «которуу искусствосунда» бир аз гана техникалык роль ойнойт деген пикирде болушкан. Албетте, котормочу түпнусканын тилин да, котормонун тилин да билүүгө тийиш, бирок тил билүү котормочулук менен тилмечтиктин алгачкы гана шарты болуп эсептелет. Котормочунун түпнуска тили менен котормо тилин билүүсүн көп учурда композитордун нотаны билиши менен салыштырышат.

Бир жагынан тилчилер өздөрү да тил илимине тике тиешеси болбогондуктан, которуу ишин изилдөөнүн зарылдыгы жок деп эсептешкен. Анткени тил илиминде белгилүү бир тилдин өзгөчөлүктөрү, анын уникалдуу структурасы, грамматикалык түзүлүшү жана сөздүк курамы изилденген. Мунун баары ар бир тилдин өзгөчөлүгүн түзүп, мындан ар башка тилдерде жазылган же айтылган тексттер эч качан бирдей болбойт деген жыйынтык чыгарылган. Котормо түпнусканын мазмунун толугу менен берүүгө тийиш болгондуктан, жогоруда көрсөтүлгөн тилдик себептерден улам котормо иши жүзөгө ашпас иш катары эсептелген. Ал эми атактуу жазуучу-акындардын чыгармаларын которуу боюнча сөз да болушу мүмкүн эмес деген пикирлер айтылган. Тилчилердин котормого болгон мындай мамилеси В. Гумбольдтун белгилүү немис жазуучусу Август Шлегелге жазган катында таамай белгиленген: «Менин оюмча, ар кандай котормо ишке ашкыс нерсени жүзөгө ашыруу үчүн жасалган аракет болуп эсептелет. Анткени ар кандай котормочу сөзсүз түрдө эки нерсеге дуушар болот: ал же түпнусканы ээрчүү менен өз элинин табити менен тилине доо кетирет же өз элинин табити менен тилине таянуу менен түпнускага доо кетирет». Кийинчерээк «которулбастык теориясы» деген ат менен белгилүү болгон бул көз карашты көптөгөн тилчилер колдошкон жана алардын арасында котормочу катары белгилүү болгондору да бар эле. Бул теория, албетте, котормо практикасына таасир тийгизе алган жок, анткени котормочулар «ишке ашкыс» милдетти аткарууну уланта беришти. Бирок ал котормонун тилин талдоо ишине бир топ жолтоо болду.

20-кылымдын орто ченинде тилчилер котормо ишине болгон көз караштарын өзгөртүү менен аны системалуу түрдө иликтөөгө киришти. Бул мезгилде саясий, коммерциялык, илимий-техникалык ж.б. материалдардын которулушу биринчи планга чыкканы бизге маалым. Мында автордун жеке стилдик өзгөчөлүктөрү анчалык маанилүү эмес. Ушуга байланыштуу котормонун негизги кыйынчылыктары жана котормо процессинин мүнөзү бул процеске катышкан тилдердин структуралык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү менен шартталары белгилүү болду. Мисалы, түрк тилдеринин ич ара котормосу менен англисче-кыргызча котормолорду салыштырып көрсөк, булардын биринчиси экинчисине караганда алда канча жеңилерээк экендигин көрөбүз. Ушундан улам Түркия түркчөсүндө башка тилдерден которулган тексттер *çeviri*, ал эми түрк тилдеринен которулган тексттер *aktarma* деген атайын терминдер менен аталат.

Мындан тышкары котормонун так болушуна коюлган талаптардын өсүшү да тилдик бирдиктердин маанилүү экенин туюндура баштады. Мындай материалдарды которууда тексттин «жалпы жонунан» тууралыгына, түпнуска менен котормо таасиринин бирдейлигине канааттануу менен чектелүүгө болбойт эле. Анткени котормодо түпнусканын майда-чүйдөсүнө чейин которулушу керек жана ал түпнускага толугу менен дал келүүгө тийиш. Ошентип котормо ишинин өзөгүн тил түзө тургандыгы барган сайын ачык боло берди.

Ошол эле учурда котормо иши болуп көрбөгөндөй темп менен өнүгө баштады. Мунун негизги себеби эл аралык мамилелердин кеңейиши болду. 1955-жылы «Babel» журналынын биринчи номеринде XX кылым котормонун кылымы деп жарыяланганы бекеринен эмес. «London Computer Integrated Translation» уюмунун маалыматына караганда, мындан 20 жыл мурун эле, тагыраак айтканда, 1987-жылы эле дүйнө жүзүндө котормонун көлөмү 200 миллиондон ашуун бетти түзгөн жана ошондон бери котормого болгон муктаждык жыл сайын 15 процентке өсүп келатат.

Котормочулар абдан зарыл болгондуктан, көптөгөн өлкөлөрдө котормо мектептери, факультеттери жана институттары түзүлө баштады. Котормочуларды даярдоо иши, эреже катары, чет тилдер окутулуучу университеттер менен институттардын базасында жүргүзүлүп, мындагы окутуучулар котормо боюнча рационалдуу программаларды жана окуу китептерин түзүштү. Адис тилчилер жогорку квалификациялуу котормочуларды даярдоо үчүн зарыл илимий база түзүүгө тийиш эле. Котормочуларды массалык түрдө даярдоо «каторуу үчүн эки тилди жана сөз болуп жаткан нерсени билүү жетиштүү» деген салттуу формуланын жетишсиз экенин көрсөттү. Көрсө, бул формулада көрсөтүлгөн факторлор жетишсиз экен, тилдерди билүү менен эле чектелбестен, бир тилден экинчи тилге өтө билүү керек экен.

Азыркы күндө «котормо» деген түшүнүк абдан көп нерселерди камтыйт. Бир тилден экинчи тилге ырлар, көркөм проза, публицистика, ар

түрдүү тармактарга тиешелүү илимий жана илимий-популярдык адабияттар, дипломатиялык документтер, иш кагаздары, саясий ишмерлердин сөздөрү менен макалалары, ораторлордун сөздөрү, гезит кабарлары, ар түрдүү тилдеги аңгемелешүүлөр, кинофильмдер которулат. Ушундан улам котормого кызыгуу күчөп, топтолгон практикалык тажрыйбаны бир системага келтирип, жалпылоо зарылдыгы келип чыкты. Ошентип, азыркы филология илиминде котормо илими же котормонун теориясы, же кенен алганда, котормотаануу илими пайда болду. Орус тилинде бул илим *теория перевода, переводоведение*, англис тилинде *theory of translation, science of translation*, кийинки учурларда болсо *translatology* деп аталат. Мунун өзү бул тармактын белгилүү бир илим тармагы деген статуска ээ болгонун жана анын өзүнчө предмети жана милдеттери бар экенин далилдеп турат.

Котормотаануу илиминин предмети – котормо. Котормо иши:

- бир тилден экинчи бир тилге (тектеш, тектеш эмес) которуу;
- адабий тилден анын диалектисине же диалектиден адабий тилге, же бир тилдин диалектисинен экинчи бир адабий тилге которуу;
- эски тилден кийинки жаңы тилге которуу түрүндө болушу мүмкүн.

Котормотаануу илиминин же котормо теориясынын милдеттерине төмөнкүлөр кирет:

- которуу процессин жана анын мыйзамченемдүүлүктөрүн изилдөө;
- түпнуска менен котормону салыштыруу аркылуу ар түрдүү деңгээлдеги котормо шайкештиктеринин маңызын жана мүнөзүн аныктоо;
- которуу ыкмаларын жана жолдорун сыпаттап берүү;
- котормо практикасы менен теориясынын тарыхын иликтөө;
- ар түрдүү маданияттардын өнүгүшүндөгү котормонун ролун аныктоо.

Котормотаануу илими бир жагынан жалпы тил илими менен, экинчи жагынан конкреттүү тилдердин лексикологиясы, грамматикасы, стилистикасы, тарыхы менен тыгыз байланышта. Котормотаануу илиминде булардагы фактылар менен аныктамалар, тилдин өзгөчөлүктөрү боюнча корутундулар менен жыйынтыктоолорду алып турат.

Котормотаануу илиминин изилдөө объектиси болуп которуу процесси жана ар түрдүү котормо тексттер жана алардын түпнускалары эсептелет. Котормотаануу илиминин бир нече бөлүмдөрү бар.

Котормонун жалпы теориясында которуу процессинин жалпы мыйзамченемдүүлүктөрү изилденет жана тил аралык, стилистикалык, функционалдык ж.б. шайкештиктердин теориялык негиздери, оозеки жана жазма котормонун өзгөчөлүктөрү аныкталат.

Котормонун жеке теориясында болсо конкреттүү бир тилден экинчи бир тилге которуунун өзгөчөлүктөрү, андагы тилдик бирдиктердин шайкеш келүү типтери иликтенет. Албетте, котормонун жалпы теориясы менен жеке теориясы бири-бири менен дайыма өз ара байланышта болот. Котормонун жеке теориялары кеңири эмпирикалык материалга таянуу менен жалпы теорияны байытып, ага далил катары кызмат кылат.

Котормонун атайын теориясында котормочулук иштин ар кандай түрлөрүнүн (оозеки, жазма, синхрондук, ырааттуу ж.б.) өзгөчөлүктөрү, которулган чыгарманын жанры (көркөм, илимий, техникалык, публицистикалык ж.б. адабияттардын котормолору) менен шартталган мыйзамченемдүүлүктөрү иликтенет.

Котормо теориясы менен практикасынын тарыхында котормо ишинин негизги багыттары, анын тарыхый этаптары, улуттук адабияттардын өнүгүшүнө котормо адабияттын тийгизген таасири сыяктуу маселелер иликтенет.

Котормо сынында котормонун түпнускага адекваттуулугу бааланат. Бул багыт адатта көркөм адабият котормолору менен байланыштуу болуп, котормотаануунун илимий жактан негизделген бөлүмү катары жаңыдан гана калыптанып келе жатат.

Машина котормосунун теориясы өзгөчө орунду ээлейт, мунун негизинде табигый которуу процессинин моделин түзүү менен которуучу машиналарды жасоо аракеттери көрүлүүдө. Мунун алгачкы натыйжасы катары которуучу программаларды мисал келтирүүгө болот. Машина котормосунун теоретиктери информатика, кибернетика, математика, семиотика сыяктуу илимдердин маалыматтарына таянышат. Машина котормосу көркөм котормого жараксыз, бирок ал илимий тексттерди, иш кагаздарын которууда адамдардын эмгегин бир топ жеңилдетери бышык.

Котормонун методикасы да котормотаануу менен тыгыз байланыштуу. Мында бир тилден экинчи бир тилге оозеки жана жазуу түрүндө которууну үйрөтүүнүн оптималдуу методдору иштелип чыгат.

I. Котормонун классификациясы

Которуу иши ар кандай шарттарда аткарылышы мүмкүн; которулуучу тексттер да тематикасы, тили жана жанры боюнча ар түрдүү болот; котормолор жазуу же оозеки түрүндө аткарылат; котормонун толук жана так берилиши боюнча да котормочуларга ар кандай талаптар коюлушу мүмкүн. Котормонун айрым бир түрлөрү котормочудан өзгөчө билимдер менен көндүмдөрдү талап кылышы ыктымал.

Бул айырмачылыктар маанилүү болгону менен котормонун маңызын, анын тилдик негизин өзгөртө албайт. Котормонун ар кандай түрү баарынан мурун котормонун өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүктөрү менен шартталып турат. Бирок ошол эле учурда котормонун айрым түрлөрү олуттуу өзгөчөлүктөргө да ээ. Ушул өзгөчөлүктөрдөн улам котормонун түрлөрүн илимий классификациялоо жана ар бир түрдүн өзгөчөлүктөрүн кенен изилдөө зарылдыгы туулат.

Котормонун түрлөрүн классификациялоонун эки негизги түрү бар:

- которулган тексттердин негизинде классификациялоо;
- которуу процессиндеги котормочунун/тилмечтин иш-аракетинин негизинде классификациялоо.

Биринчи классификация түпнусканын жанрдык-стилдик өзгөчөлүктөрү, ал эми экинчиси жазма жана оозеки котормонун психоллингвистикалык өзгөчөлүктөрү менен шартталат.

Тексттик классификация боюнча котормо экиге бөлүнөт: көркөм (адабий) котормо жана маалыматтык (атайын) котормо.

Көркөм чыгармалардын котормосу көркөм котормо деп аталат. Көркөм котормо котормонун башка түрлөрүнөн көркөм эстетикасы же поэзиясы менен айырмаланып турат. Ар кандай көркөм чыгарманын негизги максаты - белгилүү бир эстетикалык таасирге жетишүү, көркөм образ түзүү. Мына ушул милдетке байланыштуу көркөм котормодо мазмун же маалымат өтө так берилбейт. Муну көркөм чыгармалардын котормолорунан байкоого болот:

Salkımsöğüt

Akıyordu su
gösterip aynasında söğüt ağaçlarını.
Salkımsöğütler yıkıyordu suda saçlarımı!
Yanan yalın kılıçları çarparak söğütlere
koşuyordu kızıl atlılar güneşin battığı yere!
Birden
bire kuş gibi
vurulmuş gibi
kanadından

yaralı bir atlı yuvarlandı atından!
Bağırmadı,
gidenleri geri çağırmadı,
baktı yalnız dolu gözlerle
uzaklaşan atlıların parıldayan nallarına!

Ah ne yazık!
Ne yazık ki ona
dört nal giden atların köpüklü boynuna bir daha yatmayacak,
beyaz orduların ardında kılıç oynatmayacak!

Nal sesleri sönüyor perde perde,
atlılar kayboluyor güneşin battığı yerde!

Atlılar atlılar kızıl atlılar,
atları rüzgâr kanatlılar!
Atları rüzgâr kanat...
Atları rüzgâr...
Atları...
At...

Rüzgâr kanatlı atlılar gibi geçti hayat!

Akar suyun sesi dindi.
Gölgeler gölgelendi
renkler silindi.
Siyah örtüler indi
mavi gözlerine,
sarktı salkımsöğütler
sarı saçlarının
üzerine!

Ağlama salkımsöğüt
ağlama,
Kara suyun aynasında el bağlama!
el bağlama!
ağlama!

(Nazım Hikmet)

Мажүрүм тал

Айнегинде чагылат аккан суунун
мажүрүм тал шактары чуудаланып.
Мажүрүм тал наз менен ашкан сулуу

чайкайт күмүш саамайын сууга малып.
Кылыч менен талдарды чаап шакка
кетти кызыл атчандар батыш жакка
батыш жакка күн батып бара жаткан.
Ок жаңылды капыстан!

Бир жаш атчан
кушка окшоп канатка аткан
кулады аттан!

Бакырбады,
кеткендерди жалбарып чакырбады,
башын жерден көтөрүп бир азга араң
арман толгон көз менен карап турду
аттардын туяктарын кылактаган.
Арман күн ай,
атаганат,
каргып туруп ал эми кайра аттанып
өбөктөбөйт ак көбүк ат жалына,
ак аскерди кубалап айгай салып
ойното албайт кылычын баштарына!

Кулагында алсырап жаткан жандын
өчүп барат дүбүртү чапкандардын.
Кылк-кылк этип кызарып күн баткан жер
жутуп алды караанын атчандардын.
Атчандар, атчандар, кызыл атчандар,
аттары шамал-куюн канатчандар,
аттары шамал канат...
аттары шамал...
аттары...
ат...

Өмүр өтгү атчандай шамал канат!
Аккан суунун үнү өчтү ир алдыда,
дүйнө бүтүн боёлду караңгыга,
жабылды кара парда
мөлтүр тунук көгөргөн көзүнө анын,
төгүлдү мажүрүм тал
сары чачы төгүлгөн бетине анын!

Баратат коюу тартып түн карасы.
Ыйлаба мажүрүм тал, ыйлабачы!
Ыйлаба,
ыйлабачы!
Ыйлабачы...

(Которгон Салижан Жигитов)

Түпнускаанын белгилүү бир жанрга тиешелүү экенине жараша көркөм котормонун да өзүнчө түрлөрү болот. Буга поэзиянын, пьесалардын, сатиралык чыгармалардын, көркөм прозанын ж.б. котормолорун мисал келтирүүгө болот.

Негизги функциясы окурманга көркөм-эстетикалык таасир берүү эмес, кандайдыр бир маалыматты берүү болгон тексттердин котормосу **маалыматтык котормо** деп аталат. Мындай тексттерге илимий, расмий, коомдук-саясий ж.б. мүнөздөгү тексттер кирет. Буга маалыматтык баяндоо үстөмдүк кылган ар кандай детективдер, саякатчылардын аңгемелери, очерктер ж.б.у.с. чыгармалар да кирет. Мисалы:

Основная часть материала, включенного в сборник, была собрана в ходе работы над восточными письменными источниками по истории киргизов и Киргизии, проводившейся в Институте востоковедения АН СССР с 1954 по 1957г. Работа по отбору и переводу этого материала производилась по инициативе Киргизского филиала АН СССР (ныне Академии наук Киргизской ССР) и была вызвана необходимостью привлечения более широкого круга письменных источников при исследовании истории киргизов и Киргизии, многие ранние этапы которой (вплоть до XVIII и начала XIX в.) до сих пор еще недостаточно изучены. (Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана. КТМУ «Манас», Бишкек)

Жыйнакка киргизилген материалдардын негизги бөлүгү 1954-жылдан 1957-жылга чейин СССР Илимдер Академиясынын Чыгыш таануу институтунда кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы боюнча жазма булактарды иликтөө иштеринин жүрүшүндө жыйналган. Бул материалдарды тандап алуу жана которуу иштери СССР Илимдер академиясынын Кыргыз филиалынын (азыр Кыргыз ССРинин Илимдер академиясы) демилгеси менен жүргүзүлүп, көптөгөн алгачкы этаптары (XVIII кылым жана XIX кылымдын башына чейин) азыркыга чейин толук изилдене элек кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхын изилдөө иштерине жазма булактардын бир топ кеңири чөйрөсүн тартуу зарылчылыгы менен шартталган.

(Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. Кыргыз-Түрк «Манас» университети, Бишкек, 2002)

Көркөм котормо жана маалыматтык котормо деп бөлүү түпнускаанын негизги функциясына, анын котормодо берилишине гана негизделет. Чындыгында көркөм котормонун айрым бир жерлеринде маалыматтык котормо, ал эми маалыматтык котормонун айрым бир жерлеринде көркөм котормо болуп калышы да толук ыктымал.

Маалыматтык котормонун түрлөрүнө саясий-публицистикалык материалдардын, кабарлардын, расмий материалдардын, иш кагаздарынын ж.б. котормолорун да мисал кылууга болот.

Котормолордун **иш-аракеттик классификациясында** түпнуска текстти кабыл алуу жана котормо текстти жаратуу ыкмалары эске алынат жана буга ылайык котормолор жазма жана оозеки котормо болуп экиге бөлүнөт.

Жазма котормодо которуу иши жазуу түрүндө болот да, түпнуска менен которулган текст туруктуу болуп, котормочу ага бир нече жолу кайрылышы мүмкүн. Бул болсо которулган текстти кайра карап чыгып, аны котормонун тиешелүү бөлүгү менен салыштырууга жана ага зарыл өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизүүгө мүмкүнчүлүк берет. Котормочу текстти окуп, анан аны жазуу түрүндө которгон котормо жазма котормонун классикалык үлгүсү болуп эсептелет. Мунун аты да ушундан улам келип чыккан.

Оозеки котормо - бул түпнуска текст жана анын котормосу оозеки түрүндө болуп, ушундан улам тилмеч түпнуска тексттин бир бөлүгүн бир жолу гана кабылдай турган жана которулган текстке кайра кайрылып, ондоо киргизе албай турган котормонун бир түрү. Оозеки котормонун классикалык үлгүсү тилмечтик болуп эсептелет, б.а. мында тилмеч түпнуска текстти тыңдап, аны кайра оозеки которот. Оозеки котормодо текст түзүү түпнусканы кабыл алуу менен параллел түрдө же түпнусканы кабылдоодон кийин болушу мүмкүн. Ушуга ылайык оозеки котормо экиге бөлүнөт: синхрон котормо жана ырааттуу котормо. Адатта тилмечтер бул экөөнүн бирине адистешет, анткени булардын ар бири өзүнчө атайын тилдик жана психологиялык даярдыкты талап кылат.

Синхрон котормо - оозеки которуунун эң татаал түрү. Ал биринчи жолу Нюрнберг процессинде (1945-46-жылдары башкы нацисттик кылмышкерлер соттолгон сот процесси) колдонулган. Мында тилмеч сүйлөөчүнүн сөзүн тыңдоо менен бир эле учурда (2-3 секунд артта калуу менен) которуп да турат. Адатта синхрон котормо техникалык каражаттарды колдонуу менен атайын кабинада жүргүзүлөт. Мында сүйлөөчүнүн сөзү наушник аркылуу тилмечке берилет да, ал микрофондон которуп турат жана котормо андан кабылдоочуларга берилет. Синхрон котормонун бир түрү «шыбыроо» болуп эсептелет, мында тилмеч кабинада отурбастан, наушник же микрофон аркылуу же аларсыз эле шыбырап которуп турат.

Жогоруда белгиленгендей, синхрон котормо - оозеки котормонун эң татаал түрү, анткени ал тилмечтен бир эле учурда бир тилде тыңдоо, экинчи бир тилге которуу жана ошол тилде сүйлөө, ошол эле учурда сүйлөөчүдөн калып калбоо сыяктуу ар түрдүү иштерди аткара билүүнү талап кылат. Ушул үч аракеттин бир учурда болушу чымырканган акыл ишин, зор ынтаа коюуну, бир тилдин фактыларын экинчи бир тилге ылайыкташтырууну, эмне айтыла тургандыгын алдын ала болжолдоону, көз ирмемдин ичинде чечим кабыл алууну талап кылат. Эл аралык иш-чараларда тилмечтер адатта чет тилден эне тилине которушат.

Медициналык эксперименттер иш учурунда тилмечтин жүрөгү мүнөтүнө 160ка чейин согорун көрсөткөн, бул болсо жүк көтөрүп жаткан штангисттикинен да көп. Энцефалограммалар да мээнин өтө чымырканып иштей тургандыгын жана 15-20 мүнөттүк ушундай иштен соң ал өзүн сактоо үчүн тормоздолуп каларын көрсөтөт. Ушундан улам синхрон тилмечтер адатта үч-төрт кишиден болуп иштешет жана ар бир 15-20 мүнөттөн кийин алмашып турушат.

Которуп жаткан тилмеч бир аз гана буйдала түшсө, сүйлөөчүдөн артта калып, сөз учугун жоготуп жоготуп коюшу ыктымал. Тилмеч кабинада отуруп, сүйлөөчүнүн айтканын кайра сурап же тактай албай турган шарттарда мунун кесепети өзгөчө оор болот.

Тилмечтик тилди мыкты билүүдөн тышкары белгилүү бир инсандык сапаттарды, кенен эрудицияны, ийкемдүүлүктү жана сезимталдык менен тамашакөйлүктү да талап кылат. Синхрон которуу котормонун эң оор түрү болгондуктан, синхрон тилмечтердин эмгек акысы да абдан жогору болот.

Оозеки котормонун экинчи бир түрү - **ырааттуу котормо**, мында тилмеч сүйлөөчү сүйлөп бүткөндөн кийин же сөзүнүн белгилүү бир бөлүгүн айткандан кийин аны которо баштайт. Кептин которулуучу бөлүгүнүн өлчөмү ар түрдүү болушу мүмкүн, мында айрым бир сүйлөм болушу да, 20-30 же андан көп мүнөттүк сөз болушу да мүмкүн. Котормонун бул түрү тилмечтен бир топ көлөмдөгү сөздүн мазмунун которо баштаганга чейин эсте сактап турууну талап кылат. Эгер түпнусканын көлөмү бир нече сүйлөмдөн аша турган болсо, тилмеч сүйлөөчүнү тыңдап жатып, унутпоо үчүн сөздүн мерчемдүү жерлерин, цифраларды, даталарды, аттар менен аталыштарды дептерине жазып турат. Бул үчүн атайын тилмечтик тез жазуу колдонулат.

Айрым учурларда тилмечтер жол көрсөткүч (гид) болуп да эмгектенишет, мында тиешелүү тилдер эле эмес, тигил же бул тармак (саясат, тарых, маданият, география, экономика ж.б.) боюнча билимдер да абдан маанилүү болот. Мындай адистер адатта атайын программалар боюнча даярдалат.

Оозеки котормого оозеки кабыл алуу менен оозеки текст түзүү мүнөздүү, ал эми жазма котормодо кабыл алуу менен текст түзүү иштери жазуу түрүндө болот. Бирок айрым учурларда алардын айрым бир элементтери бири-бирине өтүп кетиши да ыктымал. Котормочу (тилмеч эмес!) түпнуска текстти аудиокассетага жазылган түрүндө алышы же өз котормосун диктофонго же машинисткага айтып жаздырышы ыктымал. Бирок кандай болгондо да мындай котормо жазма котормо бойдон кала берет, анткени мында текст кандайдыр бир формада жазылып калат да, аны кайра карап чыгып, кабылдоочуга бергенге чейин оңдоого болот. Тилмеч да которордон мурун текст менен таанышып чыгып, синхрон же ырааттуу котормо учурунда аны жардамчы материал катары колдоно алат. Оозеки котормодо жазма текстти пайдалануунун өзгөчө бир түрү «кагаздан

каторуу» деп аталат, мында тилмеч сүйлөөчүнүн сөзүн ал сүйлөп жатканда эмес, кагаздан которуп берет. Мында да оозеки котормонун негизги белгиси – кабылдоочуга бергенге чейин текстти кайра карап чыгып, оңдоо мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу сакталат.

Жазма котормо менен оозеки котормону айырмалоодо убакыт фактору да маанилүү роль ойнойт. Жазма котормодо котормо процесси убакыт менен катуу чектелбейт. Мында котормочу каалаган убагында котормону токтотуп, которгон текстине кайра кайрылуу менен ага оңдоо киргизиши, же болбосо сөздүктөр менен справочниктерге карашы же адистерге кайрылып, алардан кеңеш сурашы мүмкүн. Бул болсо котормонун татаал проблемаларын чечүүгө жана ар кандай көркөм же маалыматтык тексттерди которууга мүмкүнчүлүк берип, шарт түзөт. Жазма котормодо эквиваленттүүлүктүн эң жогорку деңгээли талап кылынат жана буга жетишүү мүмкүн. Ал эми оозеки котормодо тилмечтин иш-аракети сүйлөөчүнүн сүйлөө темпи менен чектелүү болот, б.а. котормочу андан калып калбоого тийиш. Ушуга байланыштуу тилмечтин ойлонууга, варианттарды тандоого жана справочниктерге кайрылууга убактысы болбойт. Жарым автоматтык көндүмдөрдүн, туруктуу штамптар менен дал келүүлөрдү билүүнүн ролу өсөт. Муну менен бирге тилмеч текстти жөнөкөйлөштүрүп которууга, айрым бир маалыматтарды калтырып кетүүгө, текстти кыскартууга, эквиваленттүүлүктүн төмөнкү даражасына ыраазы болууга мажбур болот. Кыска убакыттын ичинде көп нерселерди айтып үлгүрүү зарыл болгондуктан, тилмечтердин иши оор болуп, алар 20-30 мүнөт гана өз милдетин толугу менен аткара алат. Ошондуктан синхрон котормо учурунда ар бир кабинаны бир нече тилмеч тейлеп, алар кезек менен иштешет.

Жазма котормо менен оозеки котормонун дагы бир маанилүү айырмачылыгы түпнусканын которула турган бөлүгүнүн ар түрдүүлүгүндө. Котормочу түпнускадагы сүйлөмдөрдүн биринин артынан бирин которуп жүрүп отурат, анын колунда которула турган текст бүт бойдон болот. Котормочу айрым бир сүйлөмдүн маанисин аныктоодо контекстке кайрылып, андан кошумча маалыматтарды алышы мүмкүн. Ал эми тилмеч болсо текстти сүйлөөчүнүн сүйлөшүнө жараша которот, б.а. анын түпнусканын бүтүндөй текстине кайрылууга мүмкүнчүлүгү болбойт. Ырааттуу котормодо тилмеч бир же бир нече сүйлөм менен гана иштейт. Синхрон котормодо кабылдоо менен котормо бир учурда болуп, убакыт тар болгондуктан, тилмеч которулган бөлүктөрдөн бүтүндөй сүйлөм кураштырууга мажбур болот.

Жазма котормо менен оозеки котормо маектешүүгө катышкандардын байланыштарынын мүнөзү боюнча да айырмаланат. Жазма котормо, адатта «кабинеттик шарттарда» өтөт да, котормочу коммуниканттар менен түз же кыйыр байланышта боло албайт. Котормочу түпнусканын автору жана кабылдоочулар менен котормо процессинен башка учурда гана

таанышышы мүмкүн. Адамдардын ортосундагы байланыш мында эч кандай роль ойнобойт, мында котормочунун көңүлү бүт бойдон текстке гана бурулат, анын ишин коммуниканттар котормо бүткөндөн кийин гана баалай алышат. Ал эми оозеки котормодо тилмеч коммуниканттар менен сүйлөшө алат, ал турсун алардын реакцияларын байкашы да мүмкүн. Ал мында сүйлөөчү менен тыңдоочунун бири-бирин түшүнө билүүсүн камсыз кылууга тийиш.

Ар кандай кептик байланышта маалымат бир багытта болот, б.а. маалымат булактан кабылдоочуга карай кетет. Ошондуктан котормо да булактан чыккан тексттен кабылдоочуга карай жүрөт. Котормочу түпнусканын тилинен кабылдоочунун тилине карай которот. Жазма котормодо тилдердин катышы өзгөрүүсүз болот да, котормочу бир тилден экинчи тилге өзгөрүүсүз которо берет. Оозеки котормодо түрдүү тилде сүйлөгөн коммуниканттар кезек менен сүйлөө аркылуу булактын да, кабылдоочунун да ролун аткарышы мүмкүн Мындай учурда тилмеч тигил тилден да, бул тилден да которуга мажбур болот. Мында да котормо иши булактан кабылдоочуга карай жүргөнү менен түпнуска тили дайыма өзгөрүп турат жана тилмеч бир тилден экинчи тилге дароо өтүп турууга тийиш.

Теориялык жагынан алып караганда, котормону түрлөргө бөлүштүрүү ар бир түрдүн өзгөчөлүгүн ачып бере турган котормонун атайын теорияларын иштеп чыгуу менен байланыштуу. Ал эми практикалык жагынан алып караганда, котормону классификациялоо котормочулардын котормо ишинин белгилүү түрлөрүнө адистешүүсүнө негиз болуп берет. Өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө жараша котормонун түрлөрү теориялык анализди талап кылат.

II. Котормо тексттердин типтери

Котормо практикасын жана азыркы котормотаануу илиминдеги түшүнүктөрдү системалуу түрдө талдоо котормолордун бирдиктүү типологиясын түзүүгө мүмкүнчүлүк берет. Котормолорду типтештирүү төмөнкү параметрлер боюнча жүргүзүлөт:

I. Котормолордун түпнуска тили менен котормо тилинин катышы боюнча бөлүнүшү. Бул боюнча котормолор эки негизги топко бөлүнөт:

1) **бир тил ичиндеги котормо** – бир тилдеги тексттин ошол эле тилде чечмелениши. Бул топ ич ара экиге бөлүнөт:

- **диахроникалык (тарыхый) котормо** – эски тилде жазылган тарыхый тексттин азыркы тилдеги котормосу;
- **транспозиция**– бир жанрга же функционалдык стилге тиешелүү тексттин башка жанрдагы же функционалдык стилдеги котормосу.

2) **тил аралык котормо** – бир тилде берилген маалыматтын экинчи бир тилде берилиши. Мындай котормолор ич ара үч топко бөлүнөт:

- **бинардык котормо** – бир табигый тилден экинчи бир табигый тилге которулган текст;
- **интерсемиотикалык котормо** – табигый тилден жасалма тилге же тескерисинче которулган текст;
- **трансмутация** – бир жасалма тилден экинчи бир жасалма тилге которулган текст.

II. Котормолордун которуу ишиндеги субъектинин мүнөзү жана анын түпнуска авторуна карата мамилеси боюнча бөлүнүшү. Бул параметр боюнча котормо тексттер үч негизги топко бөлүнөт:

1) **салттуу котормо** – адам тарабынан аткарылган котормо. Мунун эки түрү бар:

- **авторсуз котормо** – автор катышпаган котормо;
- **автордук котормо** – түпнусканын автору тарабынан аткарылган котормо;
- **автор жактырган котормо** – түпнуска тексттин автору жактырган котормо;

2) **машина (автоматтык) котормосу** – компьютер тарабынан которулган текст;

3) **аралаш котормо** – салттуу ыкма жана машина ыкмасы аралаш колдонулуп которулган текст.

III. Котормолордун сегментация тиби жана которулуучу материалды кайра иштеп чыгуу ыкмасы боюнча бөлүнүшү. Бул боюнча котормолор өз ара төмөнкүдөй топторго бөлүнөт:

- **морфемалык котормо** – структуралык байланыштарын эске албастан туруп, морфемалардын деңгээлинде аткарылган котормо;

- **сөздүк котормо** – сөздөрдүн ортосундагы маанилик, синтаксистик жана стилистикалык байланыштарды эске албастан туруп, айрым сөздөрдүн деңгээлинде которулган котормо;
- **фразалык котормо** – биринин артынан бири ырааттуу түрдө которулган айрым сүйлөмдөрдүн же фразалардын деңгээлиндеги котормо;
- **абзацтык-фразалык котормо** – ырааттуу түрдө которулуучу айрым сүйлөмдөр менен абзацтардын деңгээлинде аткарылган котормо.
- **бүтүн тексттик котормо** – айрым сөздөр, сүйлөмдөр же абзацтар котормо бирдиги катары бөлүнүп көрсөтүлбөгөн чулу тексттин котормосу.

IV. Котормолордун түпнуска текст менен котормо текстти берүү формасы боюнча бөлүнүшү. Бул критерий боюнча котормолор эки негизги топко бөлүнөт:

1) жазма котормо – жазуу түрүндө аткарылган котормо. Мунун эки түрү бар:

- **жазма тексттин жазма котормосу** – жазма тексттин жазуу түрүндө которулган котормосу;
- **оозеки тексттин жазма котормосу** – оозеки тексттин жазуу түрүндө которулган котормосу.

2) оозеки котормо – оозеки түрдө аткарылган котормо. Мунун эки түрү бар:

а) оозеки тексттин оозеки котормосу – оозеки тексттин оозеки түрүндө которулган котормосу. Мунун төмөнкүдөй түрлөрү бар:

- **синхрон котормо** – түпнуска тексттин айтылышы менен дээрлик бир учурда аткарылган оозеки котормо;
- **ырааттуу котормо** – түпнуска тексттин белгилүү бир бөлүгү айтылгандан кийин аткарылуучу оозеки котормонун бир түрү;
- **бир багыттуу котормо** – бир тилден экинчи бир тилге бир багытта аткарылган оозеки котормо;
- **эки багыттуу же кайчылаш котормо** – аңгемелешүүнү ырааттуу түрдө которуу, мында биринчи тилден экинчи тилге жана экинчи тилден биринчи тилге которулат.

б) жазма тексттин оозеки котормосу – жазма тексттин оозеки түрдө которулган котормосу.

V. Котормолордун котормо тексттин түпнуска текстке дал келүү мүнөзү боюнча бөлүнүшү. Бул боюнча котормолор төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

- 1) **эркин котормо** – түпнускадагы негизги маалыматты берүүчү котормо, мында айрым нерселер кошумчаланып же алымчаланышы мүмкүн; тексттин деңгээлинде аткарылгандыктан,

тилдик бирдиктердин эквиваленттүүлүгү мында анча эске алынбайт.

- 2) **адекваттуу котормо** – түп нускага дал келген жана түп нускадагы эле коммуникациялык максаттарды көздөгөн котормо.
- 3) **так (туура) котормо** – семантикалык тактыгы менен өзгөчөлөнгөн, б.а. түп нусканын мазмуну так жана толук берилген котормо.
- 4) **аутенттүү котормо** – расмий документтин юридикалык күчү түпнуска менен бирдей болгон котормосу; эл аралык укуктарга ылайык, келишимдин тексти бир тилде иштелип чыгып, кабыл алынышы мүмкүн, бирок анын эки жана андан көп тилдердеги котормолору аутенттүү деп таанылат.
- 5) **ырасталган котормо** – түпнуска менен бирдей экендиги юридикалык түрдө ырасталган котормо.

VI. Котормолордун түпнуска мазмунунун толуктугу жана берилүү тиби боюнча бөлүнүшү. Бул боюнча котормолор төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

- 1) **толук котормо** – түпнуска тексттин мазмуну жана функционалдык-стилистикалык өзгөчөлүктөрү толук берилген котормо.
- 2) **толук эмес котормо** – түп нусканын мазмуну кыскартылып же айрым жерлери алынып ташталып которулган котормо.
- 3) **үзүндү котормо** – бүтүндөй текст эмес, анын бир үзүндүсүнүн котормосу.
- 4) **аспектилик котормо** – белгилүү бир аспектиге ылайыкталып алынган тексттин бир бөлүгүнүн котормосу.
- 5) **аннотациялык котормо** – которулган тексттин негизги темасы, предмети жана милдети гана чагылдырылган котормо.
- 6) **рефераттык котормо** – рефератталган документ жөнүндө, б.а. анын милдети, тематикасы, изилдөө методдору, алынган натыйжалары сыяктуу кенен маалыматтар берилген котормо.

VII. Котормолордун негизги прагматикалык функциялары боюнча бөлүнүшү. Бул боюнча котормолор төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

- 1) **жумуштук котормо** – редакцияланбаган, негизинен, басып чыгарууга эмес, практикалык колдонууга даярдалган котормо.
- 2) **жарыяланган котормо** – элдин кеңири катмарына арналып, басылып чыккан жазма котормо.
- 3) **үйрөнүүчү котормо** – котормочуларды даярдоо үчүн же чет тил үйрөтүүнүн бир ыкмасы катары окуу процессинде колдонулуучу котормо.
- 4) **эксперименталдык котормо** – изилдөө максатында аткарылган котормо.
- 5) **эталондук котормо** – квалификациялануучу котормо салыштырыла турган үлгү котормо.

VIII. Котормолордун түпнуска тексттин биринчилиги боюнча бөлүнүшү. Бул боюнча котормолор төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

- 1) **тике (биринчи, түздөн түз) котормо** – түздөн түз түпнускадан которулган котормо.
- 2) **кыйыр котормо** – түпнуска тексттин өзүнөн эмес, анын кайсы бир тилдеги котормосунан которулган котормо.
- 3) **кери котормо** – которулган текст түпнуска тилине кайра которулган эксперименталдык же үйрөнүү котормосу.

IX. Котормолордун адекваттуулук тиби боюнча бөлүнүшү. Бул параметр боюнча котормолор төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

- 1) **семантикалык-стилистикалык жактан адекваттуу котормо** – котормо тилинин функционалдык-стилистикалык нормаларына ылайыктуу, семантикалык жактан толук жана так, стилдик жактан эквиваленттүү котормо.
- 2) **прагматикалык (функционалдык) жактан адекваттуу котормо** – түпнусканын негизги коммуникативдик функциясын туура берген котормо.
- 3) **талапка ылайыкталган котормо** – керектөөчүнүн информациялык муктаждыгына толук жана туура жооп берген котормо, мында түпнусканын толук мазмуну жана коммуникативдик функциясы берилбей калышы да мүмкүн.

III. Которуу ыкмалары

1. Которуунун жолдору

Которуу – бул түпнуска тилиндеги маалыматты котормо тилинде берүү. Тилдер грамматикалык түзүлүшү жана сөз казынасындагы сөздөрдүн саны боюнча айырмаланарын эске алуу менен эле так котормонун болушу мүмкүн эмес деп жыйынтык чыгарууга болот. Мындан тышкары которуунун жолу менен натыйжасына таасир тийгизе турган маданий айырмачылыктар да бар экендигин унутпоо керек. Башканы мындай коёлу, түрк жана кыргыз тилдери сыяктуу тектеш тилдерде да мындай айырмачылыктар жок эмес. Мисалы: аялдардын сулуу көзү кыргыз тилинде ботонун көзү менен салыштырылса, түркчөдө жейрендин көзү менен салыштырылып, эки тилде *бото көз* жана *жейрен көз* деп айтылат. Ал эми орус тилинде өгүздүн көзү менен салыштырылып, *волокая* деп айтылат. Ушул сыяктуу эле «*жаным*» деген сөз кыргыз тилинде эркелетүү, жакшы көрүү маанисинде айтылса, түрк тилинде мындан тышкары таң калуу же нааразы болуу сыяктуу маанилерди да билдирет. Мындан тышкары кыргыз тилинде бул сөз эркек тарабынан эркекке карата айтылбайт, ал эми түрк тилинде айтыла берет. Мындай айырмачылыктар которуу ишинде эске алынбастан, тике которула турган болсо, котормого олуттуу залал келтирери бышык. Салыштырма грамматикалар жана кош тилдүү сөздүктөр болгону менен ар түрдүү элдердин маданияттары боюнча салыштырма эмгектер жокко эсе болгондуктан, котормочулар менен тилмечтер эки элдин маданиятын бирдей билүүгө тийиш. Бирок дайым эле мындай боло бербегендиктен, айрым учурда котормочу түпнускадагы айрым элементтерди болжолдуу түрдө которууга мажбур болот.

Бирок, негизинен, жалпы маданий баалуулуктарга же бери болгондо салыштырылуучу баалуулуктарга негизделген тексттер ийгиликтүү түрдө которулуп жүрөт жана мында жалпы, универсалдуу түшүнүктөргө көңүл бурулат да, көп кыйынчылыктарды туудургандыктан, улуттук-маданий салттардын элементтерине анчалык басым жасалбайт. Мындай кыйынчылыктардын диапозону бир топ кеңири, б.а. айрым элементтерден тартып, бүтүндөй текстке чейин болушу ыктымал жана бир эле проблема которуу жолуна жараша өзгөрүшү ыктымал. Мисалы, түрк тилиндеги расмий кайрылууда сүйлөөчү өзү кайрылып жаткан адамды өзүнө таандык кылып айтат, мисалы, ал ректорго кайрылып жаткан болсо, *Sayın rektörüm* деп айтышы мүмкүн. Бул кайрылууну сөзмө сөз *Урматтуу ректорум* деп которо турган болсок, бул кыргыз тилинин стилдик нормасына туура келбей калар эле, тактап айтканда, 1-жактын таандык мүчөсү сөзгө башкача боёк берип калмак. Ушул сыяктуу эле иш кагаздарын англисчеден орусчага которуп жатканда, *Dear Sir* деген англисче форма көп учурда *Дорогой сэр*

болуп берилет. Бул орус тилиндеги иш кагаздар стилинин табиятына ылайык келе бербейт жана сезимтал окурман муну бир аз какшык түрүндө да кабыл алышы ыктымал. Муну *Уважаемый господин директор* деп которгондо, орус тилинин иш кагаз стилине төп келмек, бирок андай болгондо, котормо адекваттуу болбой калат. Ошентип, бул эки варианттын бирин тандап алуу котормочунун эркинде болот жана ал муну кырдаалга жараша жасайт. Бирок ушул эле проблема орусчадан англисчеге которууда да кездешет жана *Глубокоуважаемый господин Шредер!* деген сыяктуу кайрылууну *Deeply respected Mr Schroeder!* деп которууга болбойт, анткени англосаксон салты бир топ консервативдүү болгондуктан, *Dear Sir* же *Dear Mr Schroeder* деген салттуу форманы бузуу этикетти бузуу катары кабылданат. Бул сыяктуу проблемалар котормочунун иш-аракети, колдо бар грамматикалык справочниктер, кош тилдүү сөздүктөр жана ар түрдүү элдердин маданияты боюнча колдонмолордун (эң жакшысы – котормочунун жеке тажрыйбасынын) жардамы менен чечилет. Мында иштин ийгилиги котормочунун тигил же бул которуу жолун тандап алышына, тиешелүү стратегияны колдонушуна жана котормо бирдигин аныкташына жараша болот.

Которуу ишинде котормочу баарынан мурун которуу жолун тандап алат. Мында максатка жараша *толук которуу* менен *кыскартып которуунун* бири тандалат. Кыскартылган котормого жөнөкөй каттан баштап романга чейинки бардык тексттер кириши мүмкүн. Кыскартып которуунун натыйжасында тезис, конспект, реферат, аннотация, баяндама, дайжест сыяктуу тексттер пайда болот. Мындай тексттин көлөмү, лексика-семантикалык, синтаксистик жана стилистикалык мүнөзү котормочу тандап алган которуу жолуна жараша болот. Кыскартылган котормо, негизинен, *тандап которуу* жана *функционалдык которуу* жолдору менен ишке ашат.

Тандап которуу – бул түпнуска тексттин негизги бөлүгүн тандап алуу жана аны *толук* которуу. Мында түпнуска тексттин калган бөлүгү экинчи даражадагы нерсе катары каралуу менен которулбайт. Мындай жол иш кагаздарын, гезит материалдарын, билдирүүлөрдү, докладдарды ж.б. кыскача баяндоодо көп колдонулат. Тандап которуу жолунда тексттин маңызын түзгөн негизги бөлүктү кылдаттык менен тандоо керек, болбосо түпнускадагы маанилүү маалыматтын бир бөлүгү көз жаздымда калып кетиши да ыктымал.

Функционалдык которуу – бул түпнуска тексттин мазмунун кыскача берүүнүн бир жолу жана мында түпнуска тексттин бирдиктери функционалдык жактан өзгөртүлөт. Функционалдык өзгөрүү түпнуска тексттин лексика-семантикалык, грамматикалык жана стилистикалык өзгөрүүлөрүнө негизделет жана бул жалпы кыскартуу же жөнөкөйлөштүрүү максатында болот. Буга чоң адабий чыгарманын жөнөкөйлөштүрүлгөн вариантын мисал катары келтирүүгө болот.

Толук которуу, кыскартып которуудан айырмаланып, түпнуска тексттин бардык компоненттерин чыпчыргасын коротпой котормо тилине өткөрүүгө багытталат. Толук которуу ар түрдүү жолдор менен ишке ашат, алардын ичинен кеңири таралгандары – *сөзмө-сөз которуу, семантикалык которуу жана коммуникативдик которуу*.

Сөзмө-сөз которуу – бул түпнуска тексттин мазмунун сөзмө-сөз түрүндө котормо текстке өткөрүү жана мында мүмкүн болгон учурларда ал турсун сөз тартиби да сакталат. Бул жол коммуникативдик максаттарда, негизинен, сейрек колдонулат да, адатта илим тармагында гана кездешет. Мисалы, лингвистикалык талдоодо сөзмө-сөз которуу башка ыкмаларга караганда артыкчылык кылат, анткени түпнусканын синтаксистик структурасы жөнүндө маалымат бере алат. Сөзмө-сөз которуу которулбас сөз оюндарына же фразеологиялык бирдиктерге берилген комментарийлерде да колдонулат (эреже катары, «сөзмө-сөз:» деген эскертүү менен коштолот).

Семантикалык которуу – бул түпнуска элементтеринин контексттик маанисин котормо тилинин элементтери менен мүмкүн болушунча толук берүү. Семантикалык которуу, эреже катары, маанилүү тарыхый документтерге, адабий чыгармаларга, уникалдуу эпос үлгүлөрүнө ж.б. карата колдонулат. Түпнуска текстти майда-чүйдөсүнө чейин берүү аракетин кээде котормо тексттин окууга татаал болушуна да алып келет. Которуунун мындай жолу баарынан мурун тар чөйрөдөгү адистерге арналган академиялык басылмаларда, аутенттүү котормолордо колдонулат. Семантикалык которуу жолу техникалык инструкциялардын, илимий публикациялардын, юридикалык документтердин тексттерин которууда да талап кылынышы мүмкүн.

Коммуникативдик которуу – бул түпнускадагы маалыматты таасирин жоготпостон кабылдоочуга берүү. Которуунун бул ыкмасында негизги объект түпнуска тексттин тили эмес, анын мазмуну менен эмоциялык-эстетикалык мааниси болот. Мында функционалдык которуудан айырмаланып, түпнуска кыскартылбайт жана жөнөкөйлөшпөйт. Адатта көркөм которуу деп жүргөнүбүз дал ушул коммуникативдик ыкма болуп чыгат жана мында кабылдоочунун прагматикасы эске алынат. Бул ыкма көркөм адабият, публицистика, айрым учурда илимий-теориялык жана илимий-популярдык ж.б. тексттер үчүн алгылыктуу.

Коммуникативдик которуунун өзгөчө бир варианты – поэтикалык которуу, анткени ыр табияты боюнча жөнөкөй семантикалык которууга да, сөзмө-сөз которууга да ылайык келбейт. Лексика-семантикалык жана грамматикалык элементтерин толук берүүгө аракет кылуу менен ырды проза түрүндө которуу да эч кандай натыйжа бербейт, анткени мында поэзиянын негизги өзөгү – анын фонетикалык жана ритм-метрикалык компоненттери которулбай калат, демек, мындай текст поэзия болуудан калат.

Которуунун тигил же бул жолун тандоодо котормочу башка бардык жагдайлардан тышкары, бул жолдор которуу процессинде таза түрүндө сейрек колдонуларын эске алууга тийиш. Татаал тексттердин көпчүлүгү, эреже катары, ар түрдүү жолдор менен которулат, бирок алардын бири негизги болот. Ошентип, жыйынтыктап айтканда:

- *Кыскартып которуу* түпнуска текстти котормо тилинде тааныштыруу максатында жана толук маалымат зарыл болбогон учурларда колдонулат.
- *Тандап которуу* докладдардын, иш кагаздарынын, стандарт билдирүүлөрдүн, гезит материалдарынын жана башка ушул сыяктуу тексттердин мазмунун которууда колдонулат жана мында кеңири тааныштыруу биринчи кезектеги милдет болбойт.
- *Функционалдык которуу* түпнуска текстти окурмандардын кеңири катмарына же даярдыгы азыраак окурмандарга ылайыктап которууда колдонулат. Буга ар түрдүү баяндамалар, адаптациялар, версиялар мисал боло алат.
- *Толук которуу* мазмуну толук берилүүгө тийиш болгон абдан маанилүү тексттерди которууда колдонулат.
- *Сөзмө-сөз которуу* башкаларга салыштырмалуу сейрек учурларда, мисалы, илимий максаттарда, уникалдуу тексттердин (анын ичинде эпостордун) академиялык басылмаларында ж.б. колдонулат.
- *Семантикалык толук которуу* жолу абдан маанилүү илимий же коомдук-маданий эмгектерди которууда колдонулат жана мындай котормолор адатта адистердин кеңири чөйрөсүнө арналат.
- *Коммуникативдик толук которуу* кабылдоочулардын кеңири катмарына арналган, коомдук-маданий мааниге ээ болгон тексттерди которууда колдонулат.

2. Котормо бирдиктери жана текстти жиктөө

Котормочунун негизги чеберчиликтеринин бири – түпнуска текстти ар түрдүү ыкмалар менен жиктей билүү. Жаңы которо баштаган котормочулардын кеңири таралган жаңылыштыгы - сөзмө-сөз которууга умтулуу, б.а. алар түпнуска текстти айрым сөздөргө ажыратып, алардын тиешелүү котормосун таап, ордуна коюу менен текст түзүүгө аракет кылышат. Мисалы: «Алар үй курушту» деген сүйлөм «Они построили дом» деген орусча сүйлөмгө дал келет. Бирок бир караганда ушуга окшоп турган «Алар турмуш курушту» таптакыр башка лексика-грамматикалык комплекске – «Они поженились» деген сүйлөмгө дал келет. Эгер муну биринчи сүйлөмдөгүдөй кылып которсок («Алар турмуш курушту» - «Они построили быт»), сүйлөмдүн мазмуну бузулуп калат. Адатта котормочу

сөздөрдүн контекстке баш ийип, ага жараша мааниси өзгөрөрүн билбегендиктен ушундай жаңылыштыктарды кетирет.

Которула турган бирдик котормо бирдиги деп аталат да, аны так аныктоо так которуунун эң маанилүү шарттарынын бири болуп саналат. «Котормо бирдиги» деген түшүнүктүн өзү да белгилүү бир деңгээлде шарттуу нерсе жана бул туурасында окумуштуулардын арасында жалпы бир пикир жок. Л.С.Бархударовдун эмгегинде берилген төмөндөгү аныктаманы жалпы аныктама катары кароого болот: "Котормо бирдиги дегенде биз котормо текстте шайкеш келчү бирдиги бар, бирок курамдык бөлүктөрү өзүнчө которулбай турган түпнуска тексттин бирдигин түшүнөбүз» (*Бархударов Л. С. Язык и перевод. М.: МО, 1975, С. 175*).

Котормодо сөз эле эмес, фонемадан сүйлөмгө чейинки ар кандай тилдик бирдик өзүнчө котормо бирдиги болушу мүмкүн. Түпнусканын которула турган бирдигин аныктоонун негизги шарты тигил же бул түпнуска бирдигинин тексттеги функциясын аныктоо болуп эсептелет. Сөзмө-сөз которуудагы жаңылыштык тилдик бирдиктердин тексттеги функцияларын туура эмес баалоодон улам келип чыгат: тигил же бул кептик ситуацияга туш келгенде сөз тилдин бирдиги катары башка сөздөрдүн чөйрөсүнө кирет да, аларга көз каранды болуп калат. Жогоруда айтылгандай, бул көз карандылык системалуу мүнөздө болот жана минималдык (жанаша келген сөздөр) жана максималдык (бүтүндөй текст) контексттердин иерархиясын түзөт. Ошентип, котормочу айрым сөздөр менен эле эмес, сөздөрдүн өз ара көз карандылыгы менен да иштей билүүгө тийиш. Жаш котормочунун типтүү жаңылыштыгы анын айрым көз карандылыктарды жана көз карандылыктардын системасын баалай билбегендигинен келип чыгат.

Котормо бирдигинин статусун жана параметрлерин аныктоодо биз текстти адегенде сөздөн баштап бүтүндөй эпизодго, ал турсун бүтүндөй текстке чейинки үзүндүлөргө бөлүп алабыз. Мындагы маанилүү критерий ушул: сөз контекстке канчалык азыраак көз каранды болсо, анын өз алдынча бирдик болуу мүмкүнчүлүгү ошончолук жогору болот. Эгер сөз контекстке көз каранды болсо, ал башка сөздөр менен биригип, котормо бирдигин түзөт. Натыйжада:

- Эгер сөз жанындагы сөздөрдөн көз каранды болбосо, ал котормо бирдиги катары кабыл алынат жана өз алдынча которулат.
- Эгер сөз жанындагы сөздөрдөн көз каранды болсо, курамында ошол сөз бар сөз айкашы же жөнөкөй сүйлөм котормо бирдиги болот.
- Эгер сөз тексттик компоненттердин бир нечесинен көз каранды болсо, кайра түзүлүүчү котормо бирдиги татаал сүйлөм же эпизод болот.
- Эгер сөз көптөгөн тексттик компоненттерден көз каранды болсо, түпнуска текст бүтүндөй бойдон котормо бирдиги болуп эсептелет.

- Эгер сөз тексттин чегинен тышкаркы шарттардан көз каранды болсо, котормочу культурологиялык комментарийлерди берүүгө же транслитерация же транскрипция жолу менен жаңы бирдикти түзүүгө тийиш.

3. Которуудагы өзгөртүүлөрдүн түрлөрү

Түпнуска текстти жиктөөдө жана котормо бирдиктерин аныктоодо которулуучу бирдиктердин эки тиби – стандарт жана стандарт эмес бирдиктер келип чыгат. Стандарт бирдиктерди, б.а. эквиваленттүү бирдиктерди которуу лексика-грамматикалык шайкештиктердин негизинде эки тилдин типологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен оңой эле ишке ашат. Мындай бирдиктер адатта ар кандай тексттин негизин түзөт. Мисалы:

Он написал мне письмо.

Ал мага кат жазды.

I always remember his words.

Мен анын сөздөрүн дайыма эстейм.

Ал эми стандарт эмес бирдиктер атайын которуу ыкмаларын талап кылат, анткени алардын түзүлүшү жана аткаруучу функциясы эки тилде эки башка болушу мүмкүн. Мындай бирдиктерди которууда атайын ыкмалар талап кылынат жана мында тилдик, маданий жана психологиялык факторлорду да эске алуу керек.

Тилдик жагынан алганда, түпнуска тексттин стандарт эмес бирдиктерин которууда котормочу *лексикалык, грамматикалык жана стилистикалык* ыкмаларды колдонот. Лексикалык ыкмалар түпнуска текстте сөз деңгээлиндеги стандарт эмес бирдиктер, мисалы, түпнуска тилинде сүйлөгөн элге мүнөздүү болгон энчилүү аттар, тигил же бул кесипке тиешелүү терминдер, улуттук өзгөчөлүккө ээ болгон көрүнүштөр менен түшүнүктөр болгон учурда колдонулат. Мындай сөздөр которуу процессинде абдан маанилүү орунду ээлейт, анткени алар контекстен салыштырмалуу түрдө эркин болгону менен котормо текстке багыт берип турат. Мисалы, «верст» жана «пуд» деген сөздөрдү колдонуу менен Россиянын, «доллар» жана «парти» деген сөздөрдү колдонуу менен Американын, «текила» жана «тортилье» деген сөздөрдү колдонуу менен Мексиканын жергиликтүү колоритин жаратууга болот. Ал эми англис тилиндеги *Bloody Mary* деген сөз бир эле учурда коктейлдин атын жана англиялык королеванын ылакап атын билдиргендиктен, орусчага *Кровавая Мэри* (коктейль) жана *Мария Кровавая* (королева) болуп которулат.

Түпнускаканын стандарт эмес лексикалык бирдиктерин которууда кеңири колдонулган *лексикалык ыкмаларга* төмөнкүлөр кирет: *транскрипция, транслитерация, калькалоо, семантикалык модификация, сыпаттоо (экспликация), комментарий, аралаш (параллель) которуу.*

Грамматикалык ыкмалар түпнусканын морфемадан сүйлөмгө чейинки стандарт эмес грамматикалык бирдиктерин которууда колдонулат. Лексикалык проблемаларга караганда грамматикалык проблемалар бир топ жеңил, бирок алардын өзүнчө өзгөчөлүгү бар жана мындай бирдиктерди которууда белгилүү бир ыкмалар талап кылынат. Мисалы, англис тилинде көп колдонулуучу абсолюттук чакчыл түрмөктөр кыргыз тилине которууда грамматикалык түзүлүштү өзгөртүүнү талап кылат:

The work having been done, everybody felt a great relief.

Иш бүткөн соң бардыгы жеңилдей түштү. же:

Ишти бүтүп, бардыгы жеңилдей түшүштү.

Грамматикалык ыкмаларга *грамматикалык алмаштыруу, сүйлөмдөрдү бириктирүү, сүйлөмдөрдү жиктештирүү, антонимдик котормо* сыяктуу ыкмалар кирет.

Стилистикалык ыкмалар стандарт эмес стилистикалык бирдиктерди которууда колдонулат. Мындай бирдиктердин айрымдары таптакыр которулбайт, башкалары болсо өзгөртүүнү талап кылат жана азыраак гана бөлүгү котормодо стандарт шайкештикке ээ болот. Стилистикалык ыкмаларга, негизинен, төмөнкүлөр кирет: *сөз курамын алмаштыруу, образдарды алмаштыруу, тропту алмаштыруу, өтмө маанини алып таштоо, сөзмө-сөз которуу* (чечмелеп же чечмелебестен).

4. Которуунун лексикалык ыкмалары. Транскрипция жана транслитерация

Котормо **транскрипциясы** – лексикалык бирдикти которуу ыкмасы, мында түпнускадагы бирдиктин тыбыштык формасы котормо тилиндеги тамгалар менен берилет. Тилдердин фонетикалык жана графикалык системалары бири-биринен бир топ айырмалангандыктан, түпнуска тилиндеги сөздү котормо тилинде берүү бир топ шарттуу жана болжолдуу мүнөздө болот: *боулинг, тренинг, бодибилдинг, шоу, шейпинг, картинг* ж.б.

Которуунун дагы бир ушундай лексикалык ыкмасы **транслитерация** деп аталат, мында түпнускадагы бирдиктин графикалык формасы котормо тилиндеги тамгалар менен берилет. Буга англис тилинен кирген «*пэр*», «*мэр*», «*лендлорд*», «*эсквайр*», испан тилинен кирген «*гидальго*», «*коррида*», «*тореро*» деген сөздөрдү мисал келтирүүгө болот. Транслитерация котормо тилинде тиешелүү сөз жок болгон учурда жана сыпаттап которуу эмес, кыска атоо зарыл болуп, улуттук-маданий өзгөчөлүктөрдү баса белгилөө керек болгон учурда колдонулат. Башка элдердин турмушу жөнүндө жазган авторлор да кээде ушул ыкманы колдонушат. Мисалы, «*аул*», «*кишлак*», «*сакля*», «*ашуг*», «*саз*» деген сөздөр орус тилине ушундай жол менен кирген.

Котормо транскрипциясы менен которулуучу энчилүү аттарга ысымдардан тышкары элдер менен уруулардын аттары, географиялык

аталыштар, мекемелердин, компаниялардын, фирмалардын, мезгилдүү басылмалардын, спорт командаларынын, музыкант топторунун, маданий объектилердин аттары кирет. Булардын көпчүлүгү көбүнчө транскрипция менен, сейрек учурларда транслитерация менен которулат:

Bank of London — *Бэнк оф Лондон*

Minnesota — *Миннесота*

Wall Street Journal — *Уолл Стрит Джорнал*

Beatles — *Битлз*

Metropolitan — *Метрополитен ж.б.*

Транслитерация таза түрүндө сейрек кездешет жана, эреже катары, калыптанып калган формалар менен байланыштуу:

Illinois — *Иллинойс (Илиной эмес)*

Michigan — *Мичиган (Мишиган эмес).*

Бир катар объектилердин аттары салттуу түрдө которулат жана алар түпнускасы менен жарым-жартылай дал келиши мүмкүн:

Москва — *Moscow*

the Hague — *Гаага*

Санкт-Петербург — *St. Petersburg*

the Capitol — *Капитолий*

Айрым учурларда таптакыр дал келбей калышы да ыктымал:

England — *Англия*

the English Channel — *Ла-Мани ж.б.*

Географиялык аталыштардын транскрипциясында түпнуска тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрү менен шартталган басым жылып кетиши мүмкүн:

Florida (басым 1-муунда) – *Флорида* (басым 2-муунда)

Washington (басым 1-муунда) – *Вашигтон* (басым 2-муунда).

Эреже боюнча, аталыштын курамында өзүнчө мааниге ээ болгон сөз бар болсо, көп учурда аралаш которуу, б.а. транскрипция жана семантикалык которуу колдонулат:

Gulf of Mexico — *Мексика булуңу*

River Thames — *Темза дарыясы*

the Pacific Ocean — *Тынч океан*

Hilton Hotel — *Хилтон мейманканасы*

Бирок мында да проблемалар болушу ыктымал. Мисалы, Бостондогу *No Name Restaurant* аттуу ресторан «*Ноу Нейм*» рестораны болобу же «*Аты жок*» ресторан болобу? Биздин оюбузча, бул «*Ноу Нейм*» рестораны болуш керек.

Транскрипция фирмалардын, компаниялардын, басмалардын, автомобиль маркаларынын, мезгилдүү басылмалардын аттарын которууда да колдонулат. Мисалы:

Subaru — *Субару*

Ford Mustang — *Форд Мустанг*

Facts On File — Фэктс Он Файл
New Press Quarterly — Нью Пресс Куотерли
Новая газета — Novaya Gazeta.

Бирок окуу жайларынын аттары, эреже катары, толук эмес же толук семантикалык которууга дуушар болот:

Western Michigan University – Батыш Мичиган университети
Cherry Hill High School - Черри Хилл жогорку мектеби
Санкт-Петербургский государственный университет - St. Petersburg State University

Ар түрдүү өлкөлөрдөгү билим берүү салттары ар кандай болгондуктан, которууда да бир топ кыйынчылыктар болот. Мисалы, Американын билим берүү системасында *school* деген сөз ар түрдүү деңгээлдеги жана типтеги окуу жайларына карата колдонула берет: *high school* – «жогорку деңгээлдеги орто мектеп»; *school of law* — "юридикалык институт", *graduate school* — "аспирантура" же "магистратура". Ушуну эске алуу менен *Princeton School of Law* кээде которулуп жүргөндөй *Принстон укуктук мектеби* эмес, *Принстон университетинин юридикалык институту* болуп которулууга тийиш.

Эл аралык үлгүдөгү ар түрдүү анкеталарды толтурууда окуу жайынын аталышын эки вариантта, семантикалык жана транскрипциялык которуу менен берүү сунуш кылынат:

Кыргыз-Түрк «Манас» университети - Kyrgyz-Turkish Manas University
жана *Kyrgyz-Turk Manas universiteti*

5. Калькалоо

Жогоруда белгиленгендей, котормо тилинде жок бирдиктер транскрипция же транслитерация менен эле эмес, кээде *калькалоо ыкмасы* (французча *calque* «көчүрмө» деген сөздөн алынган) менен да которулат. Мында сөздүн же сөз айкашынын курамдык бөлүктөрү (сөз болсо – морфема, сөз айкашы болсо – лексема) котормо тилинин тиешелүү бирдиктери менен берилет. Калькалоонун маңызы - түпнусканын лексикалык бирдигинин структурасын көчүрүү менен котормо тилинде жаңы сөз же сөз айкашын жаратуу. Мисалы: *superpower* - *супердержава* – *супердержава*; *mass culture* - *массовая культура* – *массалык маданият*, *green revolution* - *зелёная революция* – *жашыл революция*.

Котормодо транскрипция менен калькалоо бир учурда колдонулган учурлар да аз эмес: *transnational* - *транснациональный* – *трансултук*, *petrodollar* - *нефтедоллар* – *нефти доллар*, *miniskirt* - *мини-юбка* – *мини юбка*.

Саясат, илим жана маданият тармактарындагы көп сөз айкаштары калькалоо жолу менен алынган:

глава правительства — head of the government - өкмөт баашчысы
Верховный Суд — Supreme Court – Жогорку Сот
слушатель – угуучу; показатель – көрсөткүч, указание – көрсөтмө.

Калькалоо, транскрипциядан айырмаланып, түпнуска тилиндеги форманы котормо тилине өткөрүү үчүн жасалган жөнөкөй механикалык операция эмес, мында айрым өзгөртүүлөрдү киргизүүгө туура келет. Бул баарынан мурун жөндөмө формаларын, сөз айкашындагы сөздөрдүн санын, аффикстерди, сөз тартибин, сөздүн морфологиялык же синтаксистик статусун өзгөртүүгө тиешелүү. Мисалы:

maldistribution of costs - неправильное распределение затрат – чыгымдарды туура эмес бөлүштүрүү

maltreatment - неквалифицированное лечение – туура эмес же квалификациясыз дарылоо

non-taxable income - не облагаемый налогом доход – салык салынбаган киреше

Адатта терминдер, көп колдонулган сөздөр жана сөз айкаштары, тарыхый жана маданий эстеликтердин аттары да калькаланат:

Зимний дворец — Winter Palace – Кышкы Сарай

White House — Белый Дом – Ак Үй

Көркөм чыгармалардын аттары калькаланат:

"Белая Гвардия" — The White Guard – Ак гвардия

Over the Cuckoo's Nest — "Над кукушкиным гнездом "

Саясий партиялардын жана кыймылдардын аттары калькаланат:
the Democratic Party — Демократическая партия – Демократиялык партия

Наш дом - Россия — Our Home Is Russia – Биздин үйүбүз Россия

Тарыхый окуялар калькаланат:

нашествие Бату-хана — the invasion of Batu Khan

сөз айкаштары калькаланат:

плоды просвещения — the Fruits of the Enlightenment ж.б.

Айрым учурларда, өзгөчө тарыхый окуялардын же мезгилдердин аттарын которууда бир нече калька же калька менен транскрипция колдонулат:

смутные времена — the period of unrest же the Time of Trouble

татаро-монгольское нашествие — the Mongol invasion же the Tartar conquest

Успенский собор — Uspensky Sobor же the Cathedral of the Assumption

раскольники-староверы — raskolniki же Old Believers.

Эгер «каторула турган» компоненттери бар болсо, тоолордун, көлдөрдүн, деңиздердин аттары сыяктуу географиялык аталыштар калька жолу менен которулат:

the Rocky Mountains — Скалистые Горы – Аскалуу тоолор

the Salt Lake — Соленое Озеро – Туздуу көл
Черное Море — the Black Sea – Кара деңиз
the Indian Ocean — Индийский океан – Индия океаны
Ivory Coast — Берег Слоновой Кости – Пил сөөгүнүн жээги

Эгер аталышта мааниси унутулуп же кандайдыр бир себептерден улам которулбай турган сөздөр болсо, анын бир бөлүгү транскрипция, башка бөлүгү калька жолу менен которулат:

Ладожское озеро — Lake Ladoga – Ладога көлү
River Dart — река Дарт – Дарт дарыясы

Калькалоо терминдерди которууда да колдонулушу мүмкүн, мындайда сөздүн структурасы которулат же сөз айкашынын тиби көчүрүлөт:

income tax — подоходный налог- киреше салыгы

decision-making — принятие решений – чечим чыгаруу

Кээ бир сөздүн өтмө мааниси башка бир тилдеги ошол эле сөздүн өтмө маанисин өзүнө көчүрүп алуу менен да пайда болот. Сөздөгү жаңы маанилердин бул сыяктуу жол менен пайда болушу семантикалык калька деп аталат. Семантикалык калька тыбыштык түзүлүшү боюнча жаңы сөз же жаңы сөз айкашын жасабастан, тилдин лексикасында мурунтан колдонулуп келаткан сөздү гана жаңы маани менен байытат. Мисалы: *красные - кызылдар, белые - актар, правые – оңчулдар, левые - солчулдар, борьба- күрөш, течение – агым, волна - толкун ж.б.*

Ошентип, жыйынтыктап айтканда:

- Калькалоо котормо текстте жаңы сөздү жаратуу талап кылынып, ошол эле учурда түпнуска бирдиктин формасы менен функциясынын элементтерин сактоо керек болгон учурларда колдонулат.
- Калькалоо географиялык аталыштардын бөлүгүн, тарыхый-маданий окуялар менен объектилердин, титулдардын жана наамдардын, окуу жайларынын, мамлекеттик мекемелердин, музейлердин аттарын, терминдерди ж.б. берүүдө пайдаланылат.
- Айрым учурларда калькалоо транскрипция жана лексика-семантикалык модуляция менен бирге колдонулат.

6. Лексика-семантикалык өзгөрүүлөр

Жогоруда сөз болгон которуу ыкмалары (*транскрипция, транслитерация* жана *калькалоо*) контекстен көз каранды болбогон жана ушундан улам түпнуска жана котормо тилдеринде бир эле маанини билдирген сөз же сөз айкаштарын которууда колдонулат. Айрым бир айырмачылыктар көпчүлүк контексттерде эч кандай роль ойнобойт. Транскрипция, транслитерация жана калька котормо текстке «чет элдик боёк» берет, бирок мындан сөздүн маанисине доо кетпейт.

Ал эми контекстке жараша ар түрдүү маанилерди берген бирдиктердин жагдайы мындан башкача жана аларды которууда өзгөчө ыкмалар талап кылынат. Мындай бирдиктерге шайкеш сөздөрдү издөө адатта сөздүк макаласын, кээде ар түрдүү сөздүктөрдөгү макалаларды кылдаттык менен иликтөөдөн башталат. Мында божомол түрүндөгү контексттик маанилер да болушу мүмкүн. Сөздүн өзү эмес, анын контексттик мааниси маанилүү болгон мындай учурларда котормочу *каторуу модификацияларына* кайрылат. Алардын катарына түпнускадагы маанини конкреттештирүү же жалпылоо, эмфазаны нейтралдаштыруу же күчөтүү, функционалдык алмаштыруу, сыпаттоо сыяктуу котормо модификациялары кирет.

Түшүнүктөрдү конкреттештирүүдө жалпы түшүнүк жеке түшүнүк менен берилет же кең маанидеги сөздүн мааниси контекстке жараша конкреттештирилет. Мисалы, англис тилиндеги *to say* жана *to tell* деген сөздөр «айт-, де-» деген негизги маанилеринен тышкары контекстке ылайык конкреттүү маанилерде которулат:

«So what?» I said.

-Эмне болуптур? – деп сурадым мен.

He told me I should always obey my father.

Ал мага атаңдын сөзүнөн чыкпа деп кеңеш берди.

The boss told me to come at once.

Кожоюн мага дароо кел деп буюрду.

Англис тилиндеги *man* деген сөздүн мааниси да кеңири жана ал кыргыз тилине тилине конкреттүү маанидеги сөздөр менен которулат:

He is a man of taste.

Ал кишинин табити жакшы.

all the king's men

королдун бардык солдаттары

Then you will be a man, my son

Мына ошондо сен эркек болосуң, уулум.

Ал эми түшүнүктөрдү жалпылаштырууда, тескерисинче, жеке түшүнүк жалпы түшүнүк менен берилет жана мында маанинин жалпылаштырылышы мазмунга доо кетирбөөгө тийиш. . Мисалы:

He visits me practically every week-end.

Ал мага дээрлик жума сайын келип турат.

Мында жалпы маанидеги сөздү колдонуу менен котормочу «уик-энд» деген эмне экенин түшүндүрүү жана мында ишемби же жекшемби сөз болуп жатканын тактоо түшүгүнөн кутулган.

Rasim bir akşam okuldan döndüğü vakit kendi adına gelmiş bir zarf buldu.

Расим бир күнү кечинде мектептен келип, өзүнө келген бир катты көрдү.

Бул котормодо «zarf - конверт» деген сөз жалпы маанидеги «кат» деген сөз менен алмаштырылган.

Кээде тигил же бул конкреттүү предметтин аты кабылдоочу үчүн эч кандай деле мааниге ээ болбой калат:

He showed us his old beat-up Navajo blanket.

Ал бизге өзүнүн эскирген индеец одеялын көрсөттү.

Жалпы маанидеги сөздү колдонуу стилистикалык себептер менен шартталышы да ыктымал. Көркөм чыгармаларда адатта каармандардын бою менен салмагы так көрсөтүлбөйт, ошондуктан англис тилиндеги *a young man of 6 feet* деген сөз айкашы «узун бойлуу жаш жигит» болуп которулат.

Конкреттештирүү да, жалпылаштыруу да мүмкүн болгон учурда котормочу жалпылаштырууну артык көргөн учурлар да болот:

Then this girl gets killed, because she's always speeding.

Анан ал кыз өлөт, анткени ал дайыма жол эрежесин буза берет.

(Техникалык вариант менен салыштырыңыз: «ал дайыма ылдамдыкты жогорулата берет»)

Бардык жагынан шайкеш келип, бирок эмфазалык потенциалы жагынан төп келбеген сөздөрдү которууда да бир топ кыйынчылыктар болот. Мисалы *a cow-eyed girl* контекстке жараша ар түрдүү шайкештиктерди талап кылышы мүмкүн: *девица с коровьими глазами* же *волоокая красавица*. Булардын биринчиси терс эмфазаны, экинчиси оң эмфазаны түзөт. *Эмфазалаштыруу* ыкмасы абдан эффективдүү келет, бирок ал тексттин мазмунуна күчтүү таасир тийгизгендиктен, мында абдан этият болуу керек. Айрым талаш учурларда ушундан улам мунун тескериси болгон *нейтралдаштыруу* ыкмасы колдонулат. Бул ыкманы колдонуу менен жогорку сөздү *девушка с большими глазами* деп которууга болот.

Тектеш болуу менен кийинчерээк жаңы кошумча маанилерге ээ болгон бир топ сөздөр бар. Буларга мисал катары латын же грек тилинен келген сөздөрдү келтирүүгө болот. Мындай сөздөрдө адатта жалпы маани да сакталып калган:

rottrous — *помпезный* жана *пышный*

ambitious — *амбициозный* жана *грандиозный*

politician — *политик* жана *политикан ж.б.*

Мындай сөздөр түркчө менен кыргызчада да кездешет:

Түркчөсү	Түркчөдөгү мааниси	Кыргызчасы	Кыргызчадагы мааниси
boy	I. бой; II уруу; урук; жамаат	бой	дене
duman	1. туман; 2. түтүн	туман	туман, буу
dumanla- oy	туманда-; түтүн бас- 1. добуш; 2. ой, пикир	туманда- ой	туман бас- пикир, ой
okşa-	1. сыла-; 2. эркелет-; 3. окшо-	окшо-	сыяктан-
parmak	бармак, манжа	бармак	беш манжанын эң

seç-	танда-	чеч-	жоону
seçim	шайлоо	чечим	чечим чыгар-
sıçan	1. чычкан; 2. келемиш	чычкан	karar
ün	1. үн, добуш; 2. атак-даңк	үн	sıçan
koltuk	1. колтук; 2. кресло	колтук	добуш
kulun	кулун; такай, кодик	кулун	колтук
kulunla-	кулунда-; такай туу-	кулунда-	жылкынын баласы
kuyruk	1. куйрук; 2. кезек	куйрук	кулун туу-
yaramaz	1. жарабас; 2. тентек	жарабас	куйрук
yaramazlık	1. жарабастык; 2. тентектик	жарабастык	жарабай турган
			жарабай тургандык

Буларды «тузак сөздөр» деп айтууга да болбойт, анткени буларда жалпы маани сакталып калган. Мындагы кошумча маанилер контекст боюнча аныкталат.

Функционалдык алмаштыруу лексика-семантикалык проблемаларды чечүүдөгү эң татаал процесс болуп эсептелет. Бул сөздүктө сунуш кылынган маанилердин эч бири контекстке туура келбеген учурда зарыл болот. Мисалы, англис тилиндеги *the relaxation of the well-earned rest* деген сөз айкашын которууда англисче-орусча сөздүктөрдөгү *relaxation* деген сөзгө берилген маанилердин (*азаюу, жумшаруу; начарлоо; көңүл ачуу; эс алуу*) эч бири бул контекстке туура келбегендиктен, котормочу муну «*татыктуу эс алуудан ыракат алуу*» деп которсо болот.

Функционалдык жактан шайкеш сөздөрдү табуу эквивалентсиз сөздөрдү которууда өтө актуалдуу мүнөзгө ээ болот. Адатта бул категорияга жаңы пайда болгондуктан улам сөздүктөргө али кирбеген же котормо тилинде сүйлөгөн элге белгисиз болгон нерселерди, түшүнүктөрдү билдирген сөздөр («культуронимдер») кирет. Ылдам өнүгүп бараткан азыркы цивилизацияда жаңы нерселер менен түшүнүктөрдү билдирген сөздөр да ылдам көбөйүүдө. Ар бир он жылда англис жана орус тилдеринде 5-6 миңден кем эмес сөз пайда болуп, алар бир тилден экинчисине өтүп турат жана мында алар маанилик жактан айрым өзгөрүүлөргө да учурашы мүмкүн. Сөз жасоонун мындай агымына эч бир сөздүк же тиркемелер жетише албайт. Мында функционалдык шайкештиктерди табуу иши котормочулардын мойнуна жүктөлөт. Алардын тапкан шайкештиктери онунан чыкса, сөздүктөргө киргизилет, ийгиликсиз болсо, бир аз гана пайдаланылган боюнча кала берет.

Сөз ыкмаларынын эч бири ылайык келбеген учурларда котормочулар **сыпаттоо** ыкмасын колдонушат. Сыпаттап которуу, эреже катары, транскрипция менен бирге терминдерди, культуронимдерди, уникалдуу объекттерди ж.б. которууда колдонулат.

Ошентип, жыйынтыктап айтканда:

- Маанини **конкреттештирүү** түпнуска бирдиктин мааниси кеңири болуп, контекстке жараша аныктала турган учурда колдонулат. Мында сөздүн өзү эмес, анын белгилүү бир контексттеги конкреттүү маанилик варианты которулат.
- Түпнуска маанини **жалпылаштыруу** түпнуска тилиндеги бирдиктин конкреттүү мааниси котормо тилинде жок болгон же аны берүү котормо тилинин стилдик нормаларына ылайык келбеген жана жалпы мааниде которуу тексттин мазмунуна доо кетирбей турган учурларда колдонулат.
- Түпнуска маанини **эмфазалаштыруу** же **нейтралдаштыруу** салттуу көз караштарга ылайык жүргүзүлөт жана мында сөздүн мааниси ого бетер күчөтүлүп, же болбосо басаңдатылып берилет.
- Түпнуска бирдиктин маанисин **сыпаттап берүү** котормо тилинде шайкеш келе турган сөз жок болгон учурда болот. Сыпаттоо мүмкүн болушунча кыска болууга тийиш.
- **Котормо комментарийи** сөздүн котормосун коштоп жүрүүчү кошумча ыкма катары каралууга тийиш. Мисалы, түшүндүрмө сөздүктөрдө ошол сөздүн мааниси толук берилбесе же мындай түшүнүк таптакыр жок болсо, же котормо тилинде бул сөз башкача чечмеленсе, бул ыкманы колдонууга болот.

7. Формалар окшош болгон учурдагы морфологиялык өзгөрүүлөр

Котормо өңүтүнөн алып караганда, тилдердин грамматикалык түзүлүшүндөгү айырмачылыктар тилдик бирдиктердин грамматикалык касиеттери окшош болгон учурдагы котормо проблемаларынан жана тилдик бирдиктердин грамматикалык касиеттери айырмалуу болгон учурдагы котормо проблемаларынан байкалат. Мындан тышкары айрым грамматикалык бирдиктердин (сөз формаларынын) жана составдуу грамматикалык бирдиктердин (сөз айкаштарынын, сүйлөмдөрдүн) кайра түзүлүшүнөн улам да кыйынчылыктар пайда болот.

Грамматикалык формалардын, алардын функциялары менен маанилеринин ортосундагы айырмачылыктар жана окшоштуктар толук жана толук эмес болушу мүмкүн. Ушундан улам алардын которулушу да толук жана толук эмес болот. Адатта толук окшоштуктар жана которулбай турган кескин айырмачылыктар аз кездешет.

Мында түпнускадагы контекст чечүүчү роль ойнойт жана ар түрдүү өзгөчөлүктөр эске алынууга тийиш. Мисалы, англис тилинде таандык маани салт боюнча ачык түрдө, өзүнчө сөз менен берилет: *He raised his hands*. Мында сөзмө сөз которуу котормонун келегей болушуна алып келгендиктен, *his* кыргыз тилине которулбайт жана таандык маани таандык мүчө менен берилет: *Ал кол-у-н көтөрдү*. Ал эми орусча котормодо таандык маани берилбейт: *Он поднял руки*.

Мындай учурда, албетте, *толук эмес же нөлдүк котормо* колдонулууга тийиш. Нөлдүк котормо – түпнуска тексттеги грамматикалык бирдиктин мааниси ашыкбаш болгондугуна байланыштуу которулбай калышы. Айрым учурларда бир эле грамматикалык маани лексикалык же грамматикалык каражаттар менен кайталанып берилиши мүмкүн. Мындай кайталануу котормодо берилбейт:

Give the book that you bought yesterday.

Сен кечээ сатып алган китепти берчи.

By that time he had already left the country.

Ошол кезде ал Англиядан эчак эле кетип калган болчу.

Бул сүйлөмдөрдүн биринчисинде белгилүү артиклдин мааниси багыныңкы сүйлөмдө кайталанып берилген, ал эми экинчисинде Past Perfect менен берилген мурун болуу мааниси лексикалык каражаттарда да болгонунан улам ашыкбаш болуп калган.

Нөлдүк котормо ат атоочторду которууда да колдонулат:

they say — говорят – дешет

say it — скажи – айт

Түркчө-кыргызча котормолордо илик жөндөмөнүн мүчөсү катар келген учурда алардын бирин которбой аттап өтүү котормонун стилдик сапатын жогорулатат:

'Bati'nin güvenliğinin kefilisi olan ABD...

Батыш коопсуздугунун кепили болгон АКШ...

Котормочулар мындайда көбүнчө *функционалдык алмаштыруу* ыкмасына кайрылышат. Буга мисал катары чак формаларын келтирүүгө болот. Мисалы, орусча *Он читал лекцию* деген сүйлөм кыргыз тилине *Ал лекция окуду* (бир жолу болгон окуя баяндалган учурда), *Ал лекция окучу* (кайталана берип көнүмүшкө айланган окуя баяндалган учурда), *Ал лекция окуган* (мурун болгон бир окуя баяндалган учурда) болуп которулат.

Функционалдык өзгөрүүлөр грамматикалык айырмачылыктар менен эле эмес, түпнуска жана котормо тилдериндеги лексика-семантикалык айырмачылыктар, ошондой эле кептик салттар менен да шартталышы мүмкүн. Мисалы, түрк тилиндеги *rica etmek* жана *arz etmek* эки башка шартта колдонулат, тактап айтканда, *rica etmek* кызмат абалы боюнча жогору тургандар тарабынан төмөн тургандарга карата колдонулат, ал эми *arz etmek* болсо, тескерисинче, төмөнкүлөр тарабынан жогору жакка карата колдонулат. Орус тилиндеги *извините* деген сөз көпчүлүк контексттер (жеке кат жазышууда, расмий кат жазышууда, иш кагаздарында ж.б.) жана кырдаалдар үчүн жарамдуу (*извините за беспокойство, извините нас за несвоевременный ответ, извините за неудобства ж.б.у.с.*). Ал эми англис тилине которууда бул формалар төмөнкүдөй которулат: толук же жарым-жартылай шайкештик: (*excuse me, excuse his manner ж.б.*); функционалдык шайкештик: (*sorry for being late, we must apologise for the delayed answer, inconveniences, ж.б.*).

Көп учурда түпнуска форма контекстке же кырдаалга жараша морфологиялык өзгөрүүгө дуушар болот: Мисалы:

Presumably Egypt is the oldest highly advanced civilisation and is often seen as a symbol for everything ancient and secret.

Египет является, как полагают, древнейшей высокоразвитой цивилизацией и часто рассматривается как символ всего древнего и таинственного.

Оозеки контекстте *вероятно, предположительно* деген сыяктуу толук шайкештик болушу ыктымал, бирок булар илимий стилдин талабына жооп бербегендиктен *как полагают* болуп которулду.

Айрым учурларда формасы боюнча дал келген тигил же бул грамматикалык формалар аткарган кызматынын ар түрдүүлүгүнөн улам бир топ татаал өзгөртүүлөрдү талап кылат. Мындай ыкмалардын катарына окшоштуруу, конверсия жана антонимдик котормо ыкмаларын кошууга болот.

Окшоштуруу, б.а. ар түрдүү грамматикалык формаларга жалпы грамматикалык касиеттерди берүү, мисалы, англис тилиндеги инфинитивдүү түрмөктөрдү которууда колдонулат:

He glanced up just to see a stranger on the neighbouring roof.

Ал жогору карады да, коңшу үйдүн чатырындагы бейтааныш кишини көрдү.

Он *взглянул* наверх и в этот момент *увидел* на крыше соседнего дома незнакомца.

Котормо конверсиясы адатта форманын морфологиялык статусун өзгөртүү зарыл болгон учурда колдонулат. Мисалы: "as long as I live " контекстке жараша кыргыз жана орус тилдерине төмөнкүдөй болуп которулушу мүмкүн:

And, help me God, I'll never eat spinach again as long as I live.

Кудай урсун, эми мен эч качан шпинат жебейм.

И, Богом клянусь, я больше никогда в жизни не стану есть шпинат.

I'll take care for her as long as I live.

Көзүмдүн тирүүсүндө аны кароосуз калтырбайм.

Я буду заботиться о ней, пока я жив.

Англис тилинде этиш менен берилген сүйлөм мүчөлөрүн кыргыз жана орус тилдерине которууда атоочтук трансформация көп колдонулат:

He did his best to place his firm among the most notable companies.

Ал фирманы абдан белгилүү компаниялардын катарына кошконго көп күч жумшады.

Он *потратил* много сил на выведение фирмы в ряды наиболее заметных компаний.

Конверсия тигил же бул грамматикалык структуралардын стилдик функциялары дал келбей калган учурларда да колдонулат:

Julia was paying no attention to what they said.

Жулия алардын кебине көңүл бурган жок.

Джулия не обращала внимания на их болтовню.

Антонимдик котормо – лексика-грамматикалык трансформация, мында түпнускадагы грамматикалык оң форма котормодо терс форма менен алмаштырылат же тескерисинче болот жана бул түпнуска тилиндеги лексикалык бирдиктин котормо тилиндеги карама-каршы маанилүү бирдик менен алмаштырылышы менен коштолот. Мисалы:

The United States did not enter the war untill April 1917.

Кошмо Штаттар согушка 1917-жылдын апрелинде гана кирди.

Benim çok mutuaassır bir beybabam vardır ki çok az sokağa çıkmama izin verir.

Атам абдан катаал киши, көчөгө көп чыгарбайт.

Антонимдик котормо кээде трансформациянын башка түрлөрү (лексикалык же грамматикалык) менен да коштолот:

The people are not slow in learning the truth.

Эл чындыкты тез эле билип алат.

Unlike many Muslim girls in the United States today, who wear the hijab in high school, Salwa did not cover until several years ago.

Бүгүнкү күндө Кошмо Штаттардын орто мектептеринде жоолук салынып жүргөн көптөгөн мусулман кыздардан айырмаланып, Салуа соңку жылдары гана жоолук салына баштады.

Антонимдик котормо котормо тилинде табигый структураны түзүү үчүн колдонулат жана грамматикалык форма лексикалык айкашуу эрежесине карама-каршы келип калган учурдагы кыйын абалдан чыгууга жардам берет:

He did not have much time at his disposal.

Анын убактысы аз калган эле.

У него оставалось мало времени.

inferiority of our troops – превосходство войск противника

he did not die till – ал –га чейин жашады – он жил до

Ошентип, жыйынтыктап айтканда:

- *Толук которуу* түпнуска жана котормо тилдериндеги грамматикалык формалар, алардын маанилери менен формалары толугу менен окшош болгон учурда колдонулат.
- *Нөлдүк которуу* түпнуска жана котормо тилдериндеги грамматикалык формалар окшош болуп, бирок ошол форманын мазмунунун тигил же бул элементин ачык көрсөтүү салты дал келбеген учурда колдонулат.
- *Толук эмес которуу* бир эле грамматикалык форма бир нече мазмундук милдет аткарып, алардын саны түпнуска жана котормо тилдеринде ар түрдүү болгон учурларда колдонулат.
- *Функционалдык алмаштыруу* түпнуска жана котормо тилдериндеги грамматикалык формалардын функциялары же маанилери дал

келбеген учурларда колдонулат. Мындай учурларда түпнускадагы форма котормо тилиндеги функциясы окшош башка бир форма менен алмаштырылат.

- *Окшоштуруу* түпнуска жана котормо тилдериндеги курамы жагынан дал келбеген грамматикалык формаларды которууда колдонулат.
- *Конверсия* түпнуска жана котормо тилдериндеги айкындыкты камсыз кылуу үчүн жана грамматикалык формалардын айкашуусу ар түрдүү болгон учурларда колдонулат.
- *Антонимдик котормо* түпнуска жана котормо тилдериндеги бирдиктердин лексикалык жана грамматикалык айкашуусундагы карама-каршылыктарды жоюу үчүн колдонулат.

8. Формалар айырмаланган учурдагы морфологиялык өзгөрүүлөр

Тектеш эмес тилдердин морфологиялык формалары бири-биринен айырмалангандыктан, мунун өзү котормодо өзгөчө мамилени талап кылат. Мында сөз түркүмдөрүнүн курамын, морфологиялык категориялардын структураларындагы айырмачылыктарды жана алардын берилүү жолдорун эске алуу керек. Ушундай айырмачылыктардан улам келип чыккан котормодогу кыйынчылыктар абдан ар түрдүү болгону менен мында колдонулган ыкмаларды жалпылоого болот.

Мындай ыкмалардын биринчиси жана эң жөнөкөйү *нөлдүк котормо*, б.а. тигил же бул эквивалентсиз форманы которбой аттап өтүү ыкмасы болуп эсептелет. Мындагы негизги шарт - маанинин толук берилиши. Буга мисал катары англис тилиндеги белгилүү жана белгисиз артиклдерди которууга байланыштуу учурларды келтирүүгө болот.

The boys talked him away and he forgot about his fears for a while.

Ал балдардын аңгемесине алаксып, коркконун да бир азга унутуп койду.

Своими рассказами мальчики отвлекли его, и он забыл о своих страхах на какое-то время.

Көрүнүп тургандай, англис тилинде белгилүү жана белгисиз артиклдер менен берилүүчү белгилүүлүк жана белгисиздик маанилери кыргыз жана орус тилдеринде контекст аркылуу берилет.

Бирок кээде артиклдерди котормодо берүү зарыл болуп калышы да мүмкүн. Мындай учурларда алар кыргыз тилине үч түрдүү жол менен берилет.

1. Белгисиз артикль *a (an)* «бир» деген сан атооч менен берилет:

I saw a man yesterday.

Мен кечээ бир кишини көрдүм.

Ал эми белгилүү артикль болсо шилтеме ат атоочтор (*ал, бул, тигил* ж.б.) менен берилет:

The man was very strong.

Ал киши абдан күчтүү болчу.

Англис тилиндеги белгисиз жана белгилүү артиклер жогорудагы сан атооч менен шилтеме ат атоочко мааниси жагынан эле эмес, этимологиясы боюнча да дал келет, тактап айтканда, жалпыга маалым болгондой, англисчедеги белгисиз артикль *one* – «бир» деген сан атоочтон, белгилүү артикль *that* – «ал, ошол» деген шилтеме ат атоочтон келип чыккан.

2. Белгисиз жана белгилүү артиклер табыш жөндөмөнүн мүчөсүнүн жалганышы же түшүп калышы менен да берилиши мүмкүн:

I have bought an apple.

Мен алма сатып алдым.

I have bought the apple.

Мен алманы сатып алдым.

3. Мындай маани илик жөндөмөнүн мүчөсү аркылуу да берилиши ыктымал:

There is an elder in every village.

Ар бир айылда айыл аксакалы бар.

The village elder has come home.

Айылдын аксакалы үйгө келди.

Айрым формалардын которулбай калышы түркчө-кыргызча котормолордон да байкалат:

Ekonomik ve politik birliğini sağlamaya çalışan, refaha ermiş bir Batı Avrupa...

Экономикалык жана саясий биримдикке умтулуп, жыргалчылыкка жетишкен Батыш Европа...

Ошентип, бул ыкманын маңызын тигил же бул форманы которбой аттап кетүү түзөт жана ал түпнуска форма таза грамматикалык мүнөздө болуп, мааниге таасирин тийгизбей турган учурларда колдонулат.

Эквивалентсиз формаларды которууда *татаалдашкан конверсия* да колдонулуп, мында тигил же бул форма өзүнүн маанилик функциясын сактап калганы менен грамматикалык формасы өзгөрөт:

Оратор устало замолчал.

The tired speaker was silent.

Он упрямо молчал.

He kept obstinate silence.

Конверсия ыкмасы морфологиялык формалар менен категориялар типологиялык жактан айырмаланган шарттарда кеңири колдонулат жана мында түпнуска бирдиктин морфологиялык статусу өзгөрөт, бирок категориялык маани толук же жарым-жартылай сакталат. Конверсия татаалдашып, лексикалык жана синтаксистик өзгөрүүлөрдү да пайда кылышы ыктымал.

Котормодо көп колдонулган морфологиялык өзгөртүү ыкмасына түпнуска форманы *ажыратуу ыкмасы* да кирет. Мында синтетикалык форма аналитикалык формага айланып, бир нече грамматикалык маанилер өзүнчө грамматикалык элементтер менен берилет.

Он *подарил* эти часы *матери*.

Ал саатты апасына *белек кылып берип койду*.

He gave this watch *to his mother*.

Официант *оттолкнул* его.

Официант аны *ары түртүп жиберди*.

The waiter *pushed him away*.

Ошентип, *ажыратуунун* маңызын лексика-грамматикалык бирдикти бир нече бөлүктөргө бөлүү түзөт. Мында синтетикалык формалар аналитикалык формаларга айланат жана бул грамматикалык эрежелер же контекст менен шартталат.

Буга карама-каршы келген дагы бир ыкма *бириктирүү* деп аталат да, мында аналитикалык формалар синтетикалык формага айланат. Бул ыкма менен адатта этиштин чак формалары, ар түрдүү фразалык этиштер, атоочтук менен герундийдин аналитикалык формалары которулат. Мисалы:

Мен көчөдө бара жаткан элем.

Я шел по улице.

Мен аныкында жашап жүрдүм.

Я жил у него.

Бирктирүү ыкмасында түпнускадагы аналитикалык форма синтетикалык формага айланат, бирок грамматикалык жана лексикалык маанилер толугу менен берилет.

9. Сөз айкаштарындагы синтаксистик өзгөрүүлөр

Айрым бир сөз же грамматикалык форма эмес, сөз айкашы которулуучу бирдик катары келген учурда, котормочуга кыйынчылык келет. Бул кыйынчылыктар, негизинен, эки факторго:

- лексика-семантикалык айкашуу эрежелеринин дал келбей калышына жана
- синтаксистик айкашуу эрежелеринин айырмалуу болушуна байланыштуу.

Бул эки фактор өзүнчө болушу же бир учурда болушу да ыктымал. Натыйжада котормочу сөз айкашынын баштапкы абалын сактоо менен аны бир аз өзгөртүүгө же толук өзгөртүүгө мажбур болот.

Мындагы биринчи ыкма **толук которуу** болот да, ал төмөнкү учурларда колдонулат:

- түпнуска жана котормо тилдериндеги сөздөрдүн айкашуу эрежелери толугу менен дал келет;
- түпнуска текстти которуу үчүн тандалып алынган которуунун жолу түпнуска тексттин бардык өзгөчөлүктөрүн берүүнү талап кылат (мисалы, кандайдыр бир тексттин академиялык котормосунда).

Алсак, Достоевскийдин "Братья Карамазовы" аттуу романы англис тилине "The Karamazov Brothers" болуп которулушу нормага көбүрөөк ылайык

келгени менен адатта *The Brothers Karamazov* деп которулат да, толук которулуу менен бирге сөз тартиби да сакталат. Ал эми *the language of the simple people* деген сөз айкашы толук которууда *язык простого народа* болот (мында котормо шандуу стилге туура келет да, оң мааниде болот), бирок муну *простонародный язык* деп толук эмес түрдө да которууга болот (мында котормо бейтарап стилде болуп, бир аз терс маанини да камтыйт).

Ошентип, сөз айкаштарын *толук которуу* лексика-семантикалык жана синтаксистик айкашуу эрежелери түпнуска жана котормо тилдеринде бирдей болгон учурда колдонулат.

Ал эми түпнуска жана котормо тилдериндеги синтаксистик жана лексика-семантикалык айкашуу эрежелери дал келбей калган учурларда *толук эмес которуу* колдонулат жана мындай учурларда толук эмес которуунун төмөнкү варианттары пайдаланылат:

- *кыскартуу* (түпнуска сөз айкашынын бир же бир нече элементи кыскартылат);
- *кошумчалоо* (сөз айкашына бир же бир нече элемент кошумчаланат);
- *функционалдык алмаштыруу* (түпнуска сөз айкашынын бир же бир нече элементинин лексика-семантикалык же морфологиялык статусу өзгөртүлөт);
- *орун алмаштыруу* (сөз айкашындагы сөздөрдүн орду алмашат).

Котормочулар бир эле учурда толук эмес которуунун ар түрдүү варианттарын колдонгон учурлар өтө көп кездешет. Мисалы, *her archaeologist husband* сөз айкашын толук которсок, *(анын) археолог күйөөсү* болуп калат да, мында жаңы кошумча маани (анын башка күйөөсү да бар окшойт деген сыяктуу) пайда болушу мүмкүн. Ошондуктан бул сөз айкашы орун алмаштыруу жана функционалдык алмаштыруу ыкмаларын айкалыштыруу менен *анын кесиби боюнча археолог күйөөсү* болуп которулушу мүмкүн.

Кыскартуу, адатта, сөз болуп жаткан нерсенин салттуу аталышынын котормо тилинде бардыгы же контексттин стилистикалык шарттары менен байланыштуу болот. Мисалы, *creative activity* сөз айкашы толук которуу менен *чыгармачылык иш – творческая деятельность* болуп, же кыскартуу жана функционалдык алмаштыруу ыкмаларынын айкалышуусу менен *чыгармачылык – творчество* болуп которулушу мүмкүн. *for a short time* сөз айкашы толук которуу менен *на короткий срок* болуп, же кыскартуу жана антонимия менен *ненадолго* болуп которулат. *civil servants* болсо толук которулган *государственные служащие* сөз айкашына, же болбосо кыскартылып которулган *чиновники* деген сөзгө туура келет. Аталыштардын салттуу айырмачылыгы болгон учурларда түпнуска сөз айкашын кыскартуу бирден-бир ишенимдүү ыкма болуп саналат:

домашний скот — мал – *the cattle*

не в своем уме — келесоо – *insane*

воспитание и образование — *education*

эртең мененки тамак – завтрак – breakfast

evening meal — ужин

daily bread — нан – пропитание // хлеб насущный ж.б.

Абдан оор кыйынчылыктар, адатта, аныктоочтук сөз айкаштарын которууда болот. Мындай сөз айкаштарын которуу төмөнкү факторлорго жараша болот:

- сөз айкашынын элементтеринин ортосундагы семантикалык байланыштар;
- сөз айкашынын курамы;
- сөз айкашынын стилистикалык статусу.

Бул факторлордун ар бири өзүнчө же бири-бири менен айкалышып, сөз айкашын өзгөртүүгө жана которуу ыкмаларын колдонууга таасир этет. Мисалы, *Many well-known Russian names have come into English prominence through French* деген сүйлөмдөгү алды сызылган сөз айкашы которууда кыйынчылык туудурат, анткени аны сөзмө-сөз которгондо («англиялык көрүнүктүү абал»), мааниси бузулат. Семантикалык талдоо жүргүзгөндө, *English* сөзү аныктооч эмес, кыймыл-аракет багытталган объект экени (*to come into English*) аныкка чыгат, ошондуктан мында функционалдык алмаштыруу ыкмасын колдонуу менен аны «англис тилине кирген» деп которуу керек.

Англис тилиндеги көптөгөн аныктоочтук сөз айкаштарынын элементтери таптакыр башка синтаксистик милдеттерди, тактап айтканда, толуктоочтук, бышыктоочтук милдеттерди аткарышы мүмкүн. Мисалы, *business card etiquette* сөз айкашы формалдык жактан аныктоочтук болгону менен иш жүзүндө бири-бирине объектилик мамиледе болгон сөздөрдүн айкашы болуп эсептелет. Ушундай семантикалык талдоонун натыйжасында жогорудагы сөз айкашы «*визит карточкасын берүү эрежеси*» болуп которулат.

Англис тилинин синтаксиси аныктоочу бир сөздөн эле эмес, бир нече сөздөн, ал турсун бүтүндөй сүйлөмдөн турган аныктоочтук сөз айкаштарын курууга мүмкүнчүлүк берет. Мындай сөз айкаштары адатта кыскартуу же кошумчалоо ыкмалары менен которулат, бирок кээде *сыпаттап которуу* да зарыл болушу мүмкүн:

out-of-town visitors — сырттан келген коноктор

out-of-the-way places — эл барбаган жерлер же ээн жерлер

an-hour-early visitor — бир саат эрте келген конок ж.б.

Которууга кыйын болуп, өзгөртүүнү талап кылган сөз айкаштарынын дагы бир тобу - мүчөнүн жалганышы менен түзүлгөн туунду сөз айкаштары. Сөз айкаштарын жаратуунун бул ыкмасы англис тилинде өнүмдүү жана мындай туундулар азыркы англис тилдүү басма сөздө көп колдонулат:

to do good — a do-gooder

to watch birds — a bird-watcher ж.б.у.с.

Мындай сөз айкаштарын которуу кыйын жана алар которууда кошумчалоону же сыпаттоону, ал турсун кээде чечмелеп берүүнү талап кылат. Мисалы, *birdwatcher* сөз айкашы «*куштарды карап отурганды сүйгөн киши*» деп чечмеленип которулат. Ал эми *a no-show customer* сыяктуу сөз айкаштарын которуу мындан да кыйыныраак болот. Мунун ички түзүлүшүн (*not to show up at the appointed time*) талдоо менен, «*маалымда (ресторанга) же номерине (мейманканадагы) келбеген кардар же клиент*» деп которуу керек.

Айрым учурларда лексика-семантикалык жана грамматикалык, функционалдык өзгөртүүлөр менен коштолгон кошумчалоо ыкмасы сыпаттоого, ал турсун котормочунун чечмелөөсүнө айланып кетет. Мисалы, Англияда эле эмес, Францияда да кеңири белгилүү болгон *the Candle Auction* салты сөзмө-сөз «*шам*» аукциону болуп которулушу мүмкүн, бирок кыймылсыз мүлктү сатуу же киреге берүү менен байланыштуу болгон бул салттын маанисин толук түшүндүрүү үчүн сыпаттоо, же ал турсун төмөнкүдөй чечмелөө талап кылынат: «аукциондун бул түрүндө кыймылсыз мүлктүн баасы адатта абдан кыска боло турган шам күйүп бүткүчө бычылат».

Ошентип, *сыпаттап которуу* же чечмелөө түпнуска тилинде бар, бирок котормо тилинде жок улуттук өзгөчөлүктөрдү билдирүүчү сөз айкаштарын которууда колдонулат.

10. Сүйлөмдөрдөгү синтаксистик өзгөрүүлөр

Формалдык жана семантикалык жактан тилдин эң татаал бирдиги болгон сүйлөм бир эле учурда кеп бирдиги да болуп эсептелет жана ушуга байланыштуу сүйлөөчүнүн эркине да байланыштуу болот. Айрым бир сөз же морфологиялык форма, ал турсун сөз айкашы сүйлөмгө караганда бир топ туруктуу жана өз алдынча болот, ал эми сүйлөм автордун эркине байланыштуу болгондуктан, аны ар кандай чечмелөөгө болот.

Котормочуга көп кыйынчылык туудура турган сүйлөмдүн ушул касиеттери анын компоненттеринин ийкемдүүлүгүнөн көрүнөт жана алар которууда өздөрүнүн грамматикалык жана/же лексика-семантикалык мүнөзүн өзгөртөт.

Бул жагынан алганда, сүйлөмдүн ээси өтө өзгөрмө келет. Англис тилинен орусчага которгондо, формалдык ээ эле эмес, мааниге ээ болуп турган ээ да жок болуп кетиши мүмкүн:

The door will not open.

Невозможно открыть дверь.

Эгер бул сүйлөмдү түпнускадагы түзүлүшүн сактап, ээси менен, б.а. *дверь не открывается* деп которсок, анда ал түпнуска тексттегиден башка бир маанини, айталы, "эту дверь вообще (или никогда) не открывают" деген

маанини билдирип калышы ыктымал, ал эми түпнускада болсо, бир жолку кыймыл-аракет тууралуу сөз болуп жатат.

Ал эми кыргыз тилинен англисчеге которгондо, тескерисинче, ээ пайда болуп калышы мүмкүн (бир составдуу сүйлөмдөрдө):

Макалада экономикадагы жаңы тенденциялар жөнүндө сөз болот.

The article says about the new trends in economy.

Англис тилиндеги формалдык ээни орус тилине которууда *нөлдүк котормо (атман өтүү), функционалдык алмаштыруу жана орун алмаштыруу ыкмалары* колдонулат.

Нөлдүк котормо англис тилиндеги формалдык мүнөздө болуп, эч кандай лексика-семантикалык мааниге ээ болбогон ээни которууда колдонулат:

It is a long way to the final solution.

Акыркы чечимге чейин али көп бар.

You must know your place.

Өз ордуңду билип жүр.

Бирок айрым учурларда формалдык ээ кандайдыр бир мааниге ээ болуу менен котормодо өзүнчө сөз менен берүүнү талап кылат:

One must be humane.

Адам деген адамгерчиликтүү болуш керек.

Ал эми сүйлөмдүн баяндоочу көп учурда которулат жана түпнуска тексттеги баяндооч нерсенин бар экендигин ырастаган сүйлөмдөрдө эске албаганда, баяндоочту которууда нөлдүк которуу ыкмасы эч качан колдонулбайт:

This is my sister.

Бул – менин эжем.

Баяндоочту которууда функционалдык алмаштыруу ыкмасы көп колдонулат. Мунун эң кеңири тараган түрү – атоочтук баяндоочтун этиштик баяндооч менен же тескерисинче болуп алмаштырылышы. Мисалы:

Hunting and fishing provided the chief occupation and food supply of the Northwest Indians of America.

Аңчылык жана балыкчылык Түндүк-Батыш Америкада жашаган индеецтердин негизги кесиби жана азык-түлүк булагы болгон.

(Түпнускадагы этиштик баяндооч атоочтук баяндооч менен алмаштырылып, тике толуктоочтун атоочтук баяндоочтун курамына кириши менен коштолду).

Ал абдан куу, амалкөй эле.

Он вел себя очень уклончиво.

(Түпнускадагы атоочтук баяндооч котормодо этиштик баяндооч менен алмаштырылып, анын атоочтук бөлүгү бышыктооч болуп өзгөрдү).

Жизнь Достоевского была не менее бурной и трагичной, чем у любого из его героев.

Dostoevsky lived a life as turbulent and tragic as any of his heroes and heroines.

(Түпнускадагы татаал атоочтук баяндооч котормодо жөнөкөй этиштик баяндоочко айланып, атоочтук бөлүгү толуктооч болуп калды).

Англисче-кыргызча котормолордо зат атоочтун этиш менен берилиши кеңири кездешет:

He is a poor swimmer.

Ал начар сүзөт.

She is no good as a letter-writer.

Ал кат жазганды жакшы билбейт.

I am a very rapid packer.

Мен абдан тез камынам.

It is our hope, that an agreement will be reached by Friday.

Биз жума күнгө чейин макулдашабыз деген үмүттөбүз.

Англис тилиндеги географиялык аттардан түзүлгөн сын атоочтор да көбүнчө зат атоочтор менен которулат:

Australian prosperity was followed by a slump.

Австралия экономикалык өнүгүүдөн кийин кризиске учурады.

Ошондой эле төмөнкүлөрдү да салыштыргыла:

the British Government - Британиянын өкмөтү, the American decision - АКШнын чечими, the Congolese Embassy - Конгонун элчилиги ж.б.

Сүйлөм мүчөлөрүнүн алмашуусу сүйлөм түзүлүшүнүн өзгөрүүсүнө алып келет. Мисалы:

Visitors are requested to leave their coats in the cloak-room.

Коноктордон тышкы кийимдерин гардеробго калтырышын өтүнөбүз.

(ээ кыйыр толуктооч менен алмаштырылды)

The last week saw an intensification of diplomatic activity.

Өткөн жумада дипломатиялык иш-аракеттердин активдешүүсү байкалды.

(ээ мезгил бышыктооч менен алмаштырылды)

The little town of Clay Cross today witnessed a massive demonstration.

Бүгүн Клей-Кросс шаарчасында массалык демонстрация болуп өттү.

(ээ орун бышыктооч менен алмаштырылды)

The crash killed 20 people.

Катастрофанын натыйжасында 20 киши каза болду.

(ээ себеп бышыктооч менен алмаштырылды).

Функционалдык алмаштыруунун дагы бир көп колдонулган варианты – жайылтуу (мунун карама-каршысы – кыскартуу). Мында сүйлөмдүн бир мүчөсү өзүнчө түрмөк, же сүйлөм менен берилет:

Such was Tolstoy's fame that Yasnaya Polyana became a place of pilgrimage.

Толстойдун даңкы ушунчалык катуу чыккандыктан, Ясная Поляна зыярат жайына айланган.

Функционалдык алмаштыруу эмфазаны (маанилүү нерсени бөлүп көрсөтүү) берүүдө да көп байкалат. Англис тилинде бул көбүнчө атайын синтаксистик конструкция менен берилсе, кыргыз жана орус тилдеринде лексикалык компоненттер менен берилет:

It is Mr Evans whom I saw in that house.

Мен ал үйдөн дал ушул мистер Эвансты көргөнмүн.

Я встретила в том доме именно мистера Эванса.

Функционалдык алмаштыруу көп учурда сүйлөм компоненттеринин ордун алмаштыруу менен коштолот. Бул ыкма кеп салты жана шарттары ар түрдүү болгон учурда колдонулат:

They had no money but they had their wits.

Алардын акчасы болбогону менен акылы бар эле.

У них не было денег, зато была голова на плечах.

(Мында терс маанинин берилүү жолу эки башка болгондуктан, ушундай болду).

Синтаксистик жана лексика-семантикалык жактан татаал сүйлөмдөрдү которууда жогорудагы ыкмалардан тышкары бөлүү жана бириктирүү ыкмалары колдонулат. Бөлүү ыкмасында бир узун же татаал сүйлөм бир же бир нече (мындай учурлар сейрек кездешет) сүйлөм болуп которулат. Бул ыкма грамматикалык жана прагматикалык себептер (мисалы, синтаксистик айкаштардын котормо тилинде чектелүү болушу, ашыкбаш же стилдик жактан туура эмес багыныңкы сүйлөмдөрдүн же түрмөктөрдүн болушу) менен шартталышы мүмкүн. Мисалы:

The annual surveys of the Labour Government were not discussed with the workers at any stage, but only with the employers.

Лейбористтик өкмөттүн жылдык баяндамалары эч бир этапта жумушчулардын арасында талкууланган эмес. Алар ишкерлер менен гана талкууланган.

Both engine crews leaped to safety from a collision between a parcels train and a freight train near Morris Cowley, Oxfordshire.

Оксфордшир графтыгында, Морис Коули станциясына жакын жерде почта поезди менен товар ташуучу поезд кагышты. Эки поезддин бригадалары поездден секирип кетип, аман калышты.

Биринчи мисалда сүйлөмдүн акыркы бөлүгүнүн өзүнчө сүйлөм болуп берилиши түпнускадагы карама-каршы коюуну даана билдирүүгө мүмкүнчүлүк берет. Ал эми экинчи сүйлөмдөгү жиктештирүү окуялардын ырааттуулугун кыргыз тилинин табиятына ылайык берүүгө жана *leaped to safety* деген которулушу кыйын сөз айкашын туура которууга мүмкүнчүлүк түзөт.

Yüce padişahlık katı kesin karar ve çözüm makamı olup meşru bir devlette bu yüksek makam, bütün millet sertlerinin yönleceği mihraptır.

Падыйшанын аппараты – акыркы сөздү айта турган жана чара көрүүчү жер. Ошондуктан мыйзамдуу бир мамлекеттеги мындай баскыч бүткүл эл кайрыла турган мехрап (бийиктик) болот. (123-бет)

Mösyö Franklin Bouilon, bu sözlerin karşısında, ciddi ve samimi olarak bazı görüşler ileri sürdü ve en sonunda da bunun zaman meselesi olduğu görüşünü belirtti.

Франклин-Буйон мырза ушул айтылган сөздөргө карата чын пейилдүү, жүйөлүү бир топ нерселерге токтолду. Аягында, маселесинин баары убакытка байланыштуу деп эсептегенин билдирди. (413-бет)

Бөлүү ыкмасына карама-каршы келген башка бир ыкма – бириктирүү ыкмасы бир нече жөнөкөй сүйлөмдү бириктирип, бир татаал сүйлөм түрүндө которуу үчүн колдонулат. Бул ыкма да синтаксистик же стилистикалык салттардын айырмачылыктары менен шартталат.

She ran and bought her ticket and got back on the carousel. Just in time. Then she walked all the way round it till she got her own horse back. Then she got on it. She waved to me and I waved back.

Ал чуркан барып, билет алды да, каруселге маалында кайтып келди. Анан каруселди айлана чуркан, өз атын тапты да, ага минген соң, мага кол булгалады. Мен да ага кол булгаладым.

Vaşkan Fethi Bey, teklifi oya koydu. Kabul edildi.

Төрага Фетхи бей сунушту добушка койду эле, кабыл алынды. (535-бет)

Alınan malumata göre, İstanbul'da bir cemiet teşekkül ve bu cemiet İngilizler tevhide mukarrerat etmiş. Hükümetin iskatiyle malum bir hükümetin tesisi, meclisin feshi...

Алынган маалымат боюнча, Стамбулда бир коом түзүлүп, ал англистер менен чогуу мындай чечим чыгарган имиш: азыркы өкмөттү түшүрүп, белгилүү бир өкмөттү бийликке алып келүү; межлишти таркатуу... (145-бет)

Сүйлөмдөрдү которууда колдонулган ыкмалардын дагы бири – антонимдик которуу. Мында сүйлөмдүн баяндоочу оң формадан терс формага же терс формадан оң формага өтөт.

Benim çok muttasıf bir beybabam vardır ki çok az sokağa çıkmata izin verir.

Атам абдан катаал киши болгондуктан, көчөгө көп чыгууга уруксат бербейт.

Он обиделся и молчал всю дорогу до дома.

Taking offence at me, he didn't say a word all the way back home.

Сүйлөм өзгөртүү ыкмаларына кошумчалоо жана алып таптоо ыкмаларын да кошууга болот. Кошумчалоо ыкмасы кыска жана таамай берилген сүйлөмдөрдү котормодо өзүндөй кылып берүү мүмкүн болбогон учурларда колдонулат.

The environmental movement is more than just "bigmouthing".

Айлана-чөйрөнү коргоо кыймылы «ооз көптүрүү» эле эмес.

Алып таштоо ыкмасы котормо тилинен алып караганда ашыкбаш болгон компоненттерди чыгаруу үчүн колдонулат:

The treaty was pronounced null and void.

Келишим жараксыз деп жарыяланды.

The proposal was rejected and repudiated.

Сунуш четке кагылды.

The government resorted to force and violence.

Өкмөт күч колдонду.

Жыйынтыктап айтканда, жогорудагы которуу ыкмалары бири-бирин толуктап, түпнуска тексттеги маалыматты толугу менен берүүгө жардам берет. Бул ыкмалардын ар бири түпнускадагы маалыматты котормо тилинин нормалары менен салттарын бузбай туруп берүүгө багытталарын да эстен чыгарбоо керек.

11. Фразеологизмдер жана аларды которуунун ыкмалары

Сөз айкаштарынын эки түрү бар: эркин сөз айкаштары жана туруктуу сөз айкаштары. Эркин сөз айкаштары синтаксисте, ал эми туруктуу сөз айкаштары фразеологияда изилденет. Эркин сөз айкаштарынын курамындагы сөздөр маани жана форма жагынан ылайык келген ар кандай сөздөр менен айкаша берет жана алар туруктуу мүнөзгө ээ эмес. Ал эми туруктуу сөз айкаштары фразеологизмдер деп аталат жана алардын төмөнкүдөй бөтөнчөлүктөрү бар:

- фразеологизмдер эң кеминде эки же андан көп сөздөрдүн өз ара айкалышкан курамынан турат;
- анын курамындагы сөздөр дайыма туруктуу болот, б.а., аларды башка сөздөр менен алмаштырууга болбойт;
- фразеологизмдер кепте сөз сыяктуу эле дайыма даяр материал катары колдонулат;
- фразеологизмдер образдуулук касиетине ээ;
- фразеологизмдерге лексика-семантикалык бүтүндүк мүнөздүү, б.а., фразеологизмдердин компоненттери өзүнүн алгачкы лексикалык маанисинен алыстап, калган компонентер менен бирге башка бир маанини билдирет.

Семантикалык бүтүндүгүнөн жана татаалдашкандыгынан улам фразеологизмдерди бир тилден экинчи бир тилге которуу бир топ кыйын. Аларды сөзмө-сөз которууга болбойт, анткени мында алардын мааниси бузулуп калат. Алардын мааниси котормодо адекваттуу түрдө берилүүгө тийиш. Фразеологизмдерди которуунун төмөнкүдөй бир нече ыкмасы бар:

1. *Эквиваленттик ыкма*, мында түпнуска тилиндеги фразеологизм котормо тилиндеги мааниси жана структурасы боюнча дал келген фразеологизм менен берилет. Бири-бирине толугу менен дал келген фразеологизмдер толук эквивалент болот. Мисалы:

wolf in sheep's clothing - волк в овечьей шкуре – кой терисин жамынган карышкыр;
gözünü bebeği gibi korumak – көзүнүн карегиндей сактоо;
canı ağzına gelmek – жаны оозуна келүү
between two fires - играть с огнём – от менен ойноо;
to pour oil on the flames - подлить масло в огонь – отко май куюу;
to stew in one's own juice - вариться в собственном соку;
to be born under a lucky star - родиться под счастливой звездой.

Ал эми структуралык-грамматикалык же лексикалык жактан айырмаланган бир аз айырмалуу фразеологизмдер толук эмес эквивалент болот. Мисалы:

like a squirrel in a cage - как белка в колесе;
to get out of bed on the wrong side - встать с левой ноги;
dört gözle beklemek – эки көзү төрт болуу;

2. *Алмаштыруу ыкмасы*, мында түпнуска тилиндеги фразеологизм котормо тилиндеги мааниси боюнча окшош, бирок курамындагы сөздөрү структурасы жагынан айырмаланган фразеологизм менен берилет. Мисалы:

as stiff as a poker - словно аршин проглотил – казык жуткандай;
a fly in the ointment - ложка дёгтя в бочке мёда – бир карын майды бир кумалак чиритет;
as like as two peas - как две капли воды – эгиз козудай;
one's in a blue moon - когда рак на горе свистнет – төөнүн куйругу жерге тийгенде;
to make a mountain out of a molehill - делать из мухи слона - , каз. түймедейди түедей ету.

3. *Сыпаттоо ыкмасы*, мында түпнуска тилиндеги фразеологизм котормо тилинде жок болгондуктан, сыпаттоо менен берилет.

a white elephant (сөзмө-сөз: ак пил) - обременительное или разорительное имущество; обуза, подарок, от которого не знаешь как избавиться;
to knit one's brows (сөзмө-сөз: кашын өстүрүү) – кабак түйүү (чытуу);
red tape (сөзмө-сөз: кызыл тасма) - волокита, бюрократизм;
to fiddle while Rome is burning (сөзмө-сөз: Рим күйүп жатканда скрипка ойноо) заниматься пустяками перед лицом серьёзной опасности;
ships that pass in the night (сөзмө-сөз: түндөсү кайчылаш өткөн кемелер) – мимолётные встречи;
a black sheep (сөзмө-сөз: кара кой) – позор в семье.

4. *Аралаш которуу ыкмасы*, мында түпнуска тилиндеги фразеологизм жогорку ыкмаларды айкалыштыруу менен которулат. Мисалы:

spick and span - с иголочки, элегантный, щегольской;

far cry - как небо и земля; большая разница – асман менен жердей;
a millstone about smb's neck - камень на шее; тяжёлая
ответственность;
to live on the fat of the land - кататься как сыр в масле; жить в
роскоши, жить припеваючи.

IV. Котормотаануу илиминдеги «тузак сөздөр» же тил аралык омонимдер маселеси

Котормотаануу илиминде «тузак сөздөр» же «тил аралык омонимдер» деген термин бар жана ага адатта «тузак сөздөр – бир тилдеги сөздүн экинчи бир тилдеги сөз менен тыбыштык жактан окшош же/жана тектеш болуп, бирок мааниси жагынан башка болуп калышы» деген сыяктуу аныктамалар берилет. Орус котормотаануу илиминде мындай сөздөр «ложные друзья переводчика» же «межъязыковые омонимы», ал эми кээде «межъязыковые паронимы» деп аталат жана анын төркүнү француз тилиндеги «faux amis» деген терминге барып такалат. Бул термин биринчи жолу М.Кёсслер жана Ж.Дероккиньи тарабынан 1928-жылы киргизилген.

Терминдин мындайча аталып калышы анын котормочулар менен тилмечтерди жаңылыштыктарга кириптер кылгандыгы менен байланыштуу. Мындай сөздөр биринчиден, түпнуска жана котормо тилдериндеги маанилери ар башка сөздөрдүн тыбыштык жактан дал келип калуусунан пайда болушу мүмкүн. Тилдердеги фонемалардын саны чектелүү экендигин эске алганыбызда, мунун өзү мыйзам ченемдүү нерсе. Мисалы, англис тилиндеги *mist* - «туман» деген сөз немис тилиндеги *Mist* - «кык, бок» деген сөз менен тыбыштык жактан дал келип калгандыктан, Германияга «Myst» компьютердик оюнун жана «Mist Stick» дезодорантын экспорттоодо ыңгайсыз абал келип чыккандыгы айтылып жүрөт. Ушул сыяктуу эле түрк тилиндеги *koyn* менен кыргыз тилиндеги *коюн* да тыбыштык жактан бири-бирине дал келгени менен булардын биринчиси «кой» деген сөзгө байыркы көптүк мүчө *-ун* уланып, азыркы түрк тилинде «кой» деген маанини билдирүү менен кыргыз тилиндегиге маанилеш *коюн* деген экинчи бир сөз менен омонимдик катышты түзөт.

Экинчиден, тектеш тилдер кийинчерээк өз алдынча өнүгүп, сөз маанилеринин кеңейишинин же өзгөрүшүнүн натыйжасында да ушундай сөздөр жаралышы ыктымал. Мисалы, түрк тилиндеги «*yaz*» деген сөз кыргыз тилиндеги биз күткөн «жаз» деген маанини эмес, «жай» деген маанини билдирет. Ал эми *чал*- деген этиштен жасалган түркчөдөгү «*çalgi*» деген атооч кыргыз тилиндегидей эмгек куралын эмес, музыкалык аспаптын атын билдирип калган. Праславян тилиндеги *вонять* деген сөз «пахнуть» (жыттануу) деген маанини билдирип, кийинчерээк орус тилинде

«сасуу» деген терс мааниге ээ болгону менен батыш славян тилдеринде (мисалы, чех тилинде) бул сөздүн мындай терс мааниси жок.

Үчүнчүдөн, өздөштүрүлгөн сөздүн тилдердеги маанилик айырмачылыктарынан да тил аралык омонимдер, башкача айтканда, тузак сөздөр пайда болушу ыктымал. Алсак, англис тилиндеги *magazine* деген сөз бизге тааныш «магазин, дүкөн» деген сөз эмес, ал «журнал» деген маанини билдирет жана ушундай которулууга тийиш. Ал эми француз тилиндеги *journal* болсо журнал эмес, газета деген мааниде колдонулат. Англисчеден кыргызчага которууда котормочулар менен тилмечтерди көп учурда жаңылыштыкка кириптер кыла турган мындай сөздөрдүн катарына *anecdote* (анекдот эмес, атактуу адамдардын турмушунан алынган кызыктуу окуя), *angina* (ангина эмес, стенокардия), *cabinet* (кабинет эмес, шкаф), *compositor* (композитор эмес, терүүчү, наборщик), *lunatic* (лунатик эмес, акылынан айныган адам), *mayor* (майор эмес, шаардын мэри) деген сыяктуу сөздөрдү кошууга болот.

Кээде мындай сөздөрдүн түпнуска тилинде же котормо тилинде кошумча мааниси бар болушу мүмкүн. Буга мисал катары *officer* (кызматкер, офицер эле эмес), *original* (чыныгы, анык, оригиналдуу эле эмес), *student* (окуучу, студент эле эмес), *novel* (роман, новелла эле эмес), *general* (негизги, жалпы, кадимки, генералдык эле эмес), *engineer* (моторист, машинист, инженер эле эмес), *aggressive* (күжүрмөн, демилгелүү, агрессивдүү эле эмес) деген сыяктуу сөздөрдү келтирүүгө болот.

Ушул сыяктуу эле бизге тааныш *журнал* деген сөз түрк тилинде *jurnal* түрүндө кездешкени менен «а) тоголок арыз; билдирүү; б) полициянын билдирүүсү» деген сыяктуу таптакыр башка маанилерди билдирет. Бул сөздүн туундулары болгон *jurnalcı* жана *jurnalcilik* деген сөздөр да «ушакчы, тыңчы, чагымчы» жана «ушакчылык, тыңчылык» деген сыяктуу маанилерди билдирет. Которуу практикасында мындай сөздөрдөн өзгөчө такшала элек тилмеч-котормочулар жапа чегишет.

Узак мезгилдер бою бири-биринен алыс калган кыргыз жана түрк тилдериндеги орток сөздөрдө маанилик айырмачылыктар жок эмес жана мунун өзү, тилдин коом менен бирге дайыма өнүгүп-өсүп тура турган коомдук кубулуш экенин эске алганда, толук мыйзам ченемдүү нерсе. Алсак, айрым айырмачылыктарын эске албаганда, тыбыштык жактан бири-бирине дал келген сөздөр маанилик жактан башка болуп калган учурлар да кездешет. Мисалы:

Түркчөсү	Түркчөдөгү мааниси	Кыргызчасы	Кыргызчадагы мааниси
alkış	кол чабуу	алкыш	ыраазычылык сөз
baba	ата	баба	ата-баба, түпкү ата
düşün-	ойло-, ойлон-	түшүн-	аңда-
dün	кечээ	түн	караңгы мезгил

erte	эртең, эртеси	эрте	маалынан мурун
getir-	алып кел-	кетир-	айда-
konak	түнөк, түнөө	конок	мейман
konakla-	түнө-	конокто-	мейманда-
nokta	чекит	нокто	ат ж.б. шайманы
öt- II	сайра-	өт-	кеч-
tüt-	түтө-	түт-	чыда-
yaz I	жай	жаз	көктөм, баар

Айрым түркчө-кыргызча котормолордо да ушундай сөздөрдөн улам котормочунун жаңылыштыктарга кириптер болгон учурлары байкалат. Мисалы:

Bununla birlikte, bizim en yüce gayemiz ...devlet ile milletin faaliyetini sırf vatanın kurtuluşu ile ilgili noktada birleştirmektedir.

Аны менен катар, биздин ыйык максат ... мамлекет менен элдин иш-аракеттерин мекендин коопсуздугуна гана тиешелүү ноктодо бириктирүү болуп эсептелет. («Нутук-кеп», 120-бет)

«10 sayılı» emirle halkın elinde bulunan dört tekerlekli yaylı araba...

“10 номерлүү” буйрук менен элдин колунда турган төрт дөңгөлөктүү, жаа менен жабдылган машина... («Нутук-кеп», 407-бет)

Мында котормочу *нокта* – *нокто* сөздөрүнүн тыбыштык окшоштугунан улам аларды мааниси бир орток сөз катары пайдаланган. Ал эми «жаа» («йай») деген сөз түрк тилинде кийинчерээк формалык окшоштугунан улам «рессор» деген мааниге ээ болгон жана котормочу тарабынан эске алынган эмес. Кыргыз тилинде болсо бул жаңы маани жок. Ушунун эле өзүн «араба» деген сөзгө карата да айтууга болот.

Айрым учурларда түрк тилиндеги омонимдер да котормочу үчүн кыйынчылыктарды пайда кылат. Буга төмөнкүдөй сөздөрдү мисал келтирүүгө болот:

Түркчөсү	Түркчөдөгү мааниси	Кыргызчасы	Кыргызчадагы мааниси
bağır I	боор	бакыр-	кыйкыр-
bağır- II	бакыр-, кыйкыр-	бакыр-	кыйкыр-
ben I	мен	мен	1-жак, сүйлөөчү
ben II	мең, кал	мен	1-жак, сүйлөөчү
boz I	боз	боз	түстүн аты
boz- II	буз-, талкала-	буз-	талкала--
el I	эл, калк, журт	эл	калк
el II	кол	эл	калк
gaz I	газ	газ	күйүүчү аба
gaz II	керосин	газ	күйүүчү аба
ırak I	ыраак, алыс	ыраак	узак, алыс
ırak II	ыргак	ыраак	узак, алыс

Ар түрдүү сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болгон сөздөрдүн маанилерин ажыратуу контексттен улам бир топ оңой, бирок бир сөз түркүмүнө тиешелүү болгон сөздөр бир топ кыйынчылыктарды пайда кылышы мүмкүн.

Кээде түпнуска тилиндеги уңгу же негиз сөздөр маанилик жактан котормо тилиндеги эквиваленттерине дал келгени менен мүчө жалганган соң бири-биринен айырмаланып калышы ыктымал. Мисалы, *bit* деген сөз түрк жана кыргыз тилдеринде бир эле маанини билдиргени менен атоочтон этиш жасоочу *-ла* мүчөсү жалганган соң түрк тилинде «биттен тазалоо», ал эми кыргыз тилинде «биттөө, бит басуу» маанисине ээ болуп калат. Айрым учурларда түрк тилинде морфемаларга бөлүнбөгөн сөздөр кыргыз тилинде бөлүнүп, аларга мүчө жалганганда маанилик айырмачылыктар болушу ыктымал. Мисалы, түрк тилиндеги *алдат-* деген сөз тилдин азыркы абалында андан ары ажырабайт жана «1. алда- 2. көзгө чөп сал-» деген маанилерди билдирип, мааниси боюнча кыргыз тилиндеги *алда-* деген сөзгө дал келет, бирок тыбыштык жактан *алда-* этишинин аркылуу мамиледеги формасына туура келет. Буга мисал катары төмөнкү сөздөрдү да келтирүүгө болот.

Түркчөсү	Түркчөдөгү мааниси	Кыргызчасы	Кыргызчадагы мааниси
çalgı	музыкалык аспап	чалгы	эмгек куралы
çalgıcı	музыкант	чалгычы	чөп чабуучу
yakın-	бушайман бол-	жагын-	кошомат кыл-

Мындан тышкары маанилери тарып же кеңейип кеткен сөздөр да котормочулар менен тилмечтер үчүн бир топ кыйынчылыктарды пайда кылышы мүмкүн. Мисалы:

Түркчөсү	Түркчөдөгү мааниси	Кыргызчасы	Кыргызчадагы мааниси
boy	I. бой; II уруу; урук; жамаат	бой	дене
duman dumanla-	1. туман; 2. түтүн туманда-; түтүн бас-	туман туманда-	туман, буу туман бас-
oy	1. добуш; 2. ой, пикир	ой	пикир, ой
okşa-	1. сыла-; 2. эркелет-; 3. окшо-	окшо-	сыяктан-
parmak	бармак, манжа	бармак	беш манжанын эң жоону
seç- seçim	танда- шайлоо	чеч- чечим	чечим чыгар- karar
sıçan	1. чычкан; 2.	чычкан	sıçan

ün	келемиш 1. үн, добуш; 2. атак-даңк	үн	добуш
koltuk	1. колтук; 2. кресло	колтук	колтук
kulun	кулун; такай, кодик	кулун	жылкынын баласы
kulunla-	кулунда-; такай	кулунда-	кулун туу-
kuyruk	1. куйрук; 2. кезек	куйрук	куйрук
yaramaz	1. жарабас; 2. тентек	жарабас	жарабай турган
yaramazlık	1. жарабастык; 2. тентектик	жарабастык	жарабай тургандык
yatik	жантык	жатык	сылык, сыпайы

Жогоруда айтылгандай, тузак сөздөр өздөштүрүлгөн сөздөрдүн маанилик айырмачылыктарынан улам да пайда болушу мүмкүн. Түрк жана кыргыз тилдеринде арап, парсы жана батыш тилдеринен кирген көптөгөн сөздөр жана терминдер бар. Алардын көпчүлүгүнүн маанилери бирдей болгону менен алардын арасында маанилик жактан айырмалангандары да жок эмес.

Түркчөсү	Түркчөдөгү мааниси	Кыргызчасы	Кыргызчадагы мааниси
kombinezon <i>Batı d.</i> misafir	комбинация (аял ич көйнөгү) конок, мейман	комбинезон мусапыр	иш кийими 1. жолоочу; 2. байкуш, бечара
nazik Far. para Far.	сылык, сыпайы акча	назик пара	үлбүрөгөн мыйзамсыз иш үчүн берилген акча
parala-	1. тыткайла-; 2. бузуп сүйлө-	парала-	пара бер-
roza	бриллиант түрү	роза	гүлдүн түрү
sakin	1. жоош; 2. тынч	секин	акырын, жай
şapka	тумак, шляпа	шапке	фуражка
temaşa	оюн, спектакль	тамаша	азил
temaşacı	көрүүчү	тамашачы	шайыр, тамашакөй
zaif	чабал	зайып	аял, жубай, жар
zor	1. күч; 2. мажбур болуу (кылуу); 3. оор, кыйын	зор	чоң

Көрүнүп тургандай, биз мында кыргызча котормолордо кездешүүчү тузак сөздөргө үстүртөн гана токтолдук жана бул проблема кыргыз котормотаануу илиминде кеңири изилдөөнү талап кылат деген ойдобуз. Анткени соңку он беш жылдан бери көптөгөн тилдерден кыргызчага которуу иштери аткарылып келе жатканы менен алар тилдик өңүттөн илимий иликтөөгө алына элек жана, тилекке каршы, бул бир эле түркчө-кыргызча котормолорго, же болбосо англисче-кыргызча котормолорго эле эмес, башка тилдерден аткарылган котормолорго да тиешелүү.

V. Котормонун эквиваленттүүлүгү

Котормочунун негизги милдеттеринин бири – түпнусканын мазмунун толук берүү жана мында түпнуска менен котормонун мазмундук бирдейлиги абдан маанилүү.

Мында эквиваленттүүлүктүн эки түрү болот, булардын биринчиси - потенциалдуу, б.а. тилдердин айырмачылыгы жол бере турган максималдуу эквиваленттүүлүк, ал эми экинчиси - котормо процессинде котормочу жетише турган реалдуу эквиваленттүүлүк. Булардын биринчиси котормо эквиваленттүүлүгүнүн жеткен чеги болуп эсептелет жана ар бир котормодо котормочу ар түрдүү ыкмалар менен ушул чекке жакындоого умтулат.

Түпнуска тили менен котормо тилиндеги айырмачылыктар жана өзгөчөлүктөр түпнусканын мазмунун толугу менен сактоого жолтоо болот. Ошондуктан котормо эквиваленттүүлүгү түпнускадагы мазмундун ар түрдүү элементтеринин сакталышына (же жок болуп кетишине) негизделет. Эквиваленттүүлүктү камсыз кылуу үчүн мазмундун кайсы бөлүгү берилерине жараша эквиваленттүүлүк ар түрдүү типтерге (деңгээлдерге) бөлүнөт. Эквиваленттүүлүктүн ар кандай деңгээлинде котормо тил аралык коммуникацияны камсыз кыла алат.

Ар кандай текст кандайдыр бир коммуникациялык функцияны аткарат: кандайдыр бир фактыларды билдирет, ар түрдүү эмоцияларды чагылдырат, коммуниканттар ортосунда кандайдыр бир байланышты жаратат, кабылдоочудан кандайдыр бир жоопту же аракетти талап кылат. Коммуникация процессиндеги мындай максат билдирүүнүн жалпы мүнөзүн аныктайт. Мисалы: *Уйлар келатат. Биздин эки уй тең бар экен! Бери айдап кел!* Бул сүйлөмдөрдүн ар биринде сөздөрдүн, сүйлөмдүн маанисинен тышкары ар түрдүү сезимдер, башкалар менен байланыш түзүүгө умтулуу сыяктуу маанилер бар.

Тексттин жалпы функциясын көрсөтүп турган текст мазмунунун бөлүгү коммуникациянын максаты болот. Ал жалпы айтымдан келип чыга турган «туунду» (же «өтмө») маани болот. Тилдин айрым бирдиктери мындай маанини өзүнчө бербестен, башка бирдиктер менен аралашып жаратат. Бул айтымды кабылдаган киши тил бирдиктеринин маанилерин жана алардын өз ара байланышын түшүнүп эле тим болбостон, сүйлөөчү айтып жаткан кошумча маанини жана анын эмнени айткысы келип жатканын аңдоого тийиш.

Котормо эквиваленттүүлүгүнүн биринчи тибинде түпнуска мазмунунун коммуникация максатын түзө турган бөлүгү гана сакталат:

1) *Maybe there is some chemistry between us that doesn't mix.* – *Киишлердин мүнөзү келишпей калышы да мүмкүн.*

2) *That's a pretty thing to say.* – *Уялбайсыңбы!*

3) *O mavi gözlü bir devdi.
Minnacık bir kadın sevdi.
Kadının hayali minnacık bir evdi,
bahçesinde ebruliii
hanımeli*

açan bir ev

*Ал өзү көгүлтүр көз бир дөө эле.
Кичикий бир аялды сүйгөн эле.
Ал аял дайым эңсеп жүргөн эле
бакчасында бир түп шилби
гүлдөп турган чакан үйдү.*

Биринчи мисалда коммуникациянын максаты – айтым мазмунунун негизги бөлүгүн түзгөн өтмө маанини берүү. Мында адам мамилелери химиялык элементтердин өз ара аракетине салыштырылуу менен сыпатталып жатат. Бул маалыматтын мындай кыйыр түрдө берилиши котормо тилинде ыңгайсыз болгондуктан, котормочу аны башка сөздөр менен берген.

Экинчи мисалда коммуникациянын максаты – аңгемелешкен адамынын мурун айтылган сөзүнө кыжырланган сүйлөөчүнүн эмоциясын берүү. Муну котормодо берүү үчүн котормочу кыргыз тилиндеги стереотип айтымдардын бирин колдонгон, бирок түпнуска менен котормонун тилдик бирдиктери мында бири-бирине дал келбейт.

Акырында, үчүнчү мисалда түпнусканын жалпы функциясы үн ыргагына, рифмага жана ыр өлчөмүнө негизделген поэтикалык таасир болуп эсептелет. Муну берүү үчүн мында да сөздөр алмаштырылган.

Жогорку мисалдардан көрүнүп тургандай, коммуникациянын максаты бүтүн айтымга тиешелүү болгон жалпы мазмун болуп эсептелет.

Бул типтеги түпнуска менен котормонун өз ара катышына төмөнкүлөр мүнөздүү:

- лексикалык курамы менен синтаксистик түзүлүшүнүн ар түрдүүлүгү;
- түпнуска менен котормодогу билдирүүлөрдүн ортосунда реалдуу же логикалык байланыштын жоктугу;
- түпнуска менен котормодогу мазмундук жалпылыктын аздыгы.

Ошентип, эквиваленттүүлүктүн бул тибинде түпнускадагы нерсе тууралуу эмес эле, башка нерсе тууралуу сөз болуп жаткандай сезилет. Түпнускадагы бир-эки сөз котормодогу да дал келген учурда да ушунун эле өзүн айтууга болот. Мисалы:

She lifted her nose up in the air – Ал мурдун чүйрүп койду. - Она смерила его презрительным взглядом. (сүйлөмдөрдүн субъектилери дал келет).

Эквиваленттүүлүктүн мындай деңгээлиндеги котормолор түпнуска мазмунун майда-чүйдөсүнө чейин берүү мүмкүн болбогон учурларда да, мындай котормону кабылдоочу таптакыр башкача кабылдай турган жана

муну менен коммуникациянын максаты берилбей кала турган учурларда да аткарылат. Мисалы, *A rolling stone gathers no moss* деген англис макалы кыргыз тилине *Тоголонгон ташка мох өспөйт* деп оңой эле которуп койсо боло турган ситуацияны берет. Бирок мында түпнускадагы коммуникация максаты берилбей, кабылдоочу мохтун жок болушу жакшы же жаман экенин билбей калат. Ал эми англиялыктар мында мох байлыкты билдирерин, анын жоктугу терс көрүнүш экенин билет. Ошентип, жогорудагы англис макалы тентип жүрө бербестен, үйдө болуп, байлык жыйнаган жакшы деген ойду билдирет. Муну эске алганда, бул макал кыргыз тилине «*Дарак бир жерден көгөрөт*» болуп которулат.

Эквиваленттүүлүктүн экинчи тибинде түпнуска менен котормонун мазмуну коммуникациянын бирдей максатын эле эмес, бир эле ситуацияны да берет. Ситуация деп сөз болуп жаткан нерселер менен алардын ортосундагы өз ара байланыш аталат. Ар кандай текст кандайдыр бир нерсе тууралуу маалымат берет жана реалдуу же ойдогу ситуация менен байланышта болот. Тексттин коммуникациялык максаты ситуация аркылуу берилет.

Эквиваленттүүлүктүн экинчи тибинде да түпнуска менен котормонун тилдик бирдиктери мааниси жагынан окшош болбойт. Буга бир нече мисал келтирип көрөлү:

He answered the telephone. – *Ал трубканы алды.*

You are not fit to be in a boat. – *Сени кайыкка түшүргөнгө болбойт.*

You see one bear, you have seen them all. – *Аюунун баары бирдей.*

Бул мисалдарда түпнускадагы сөздөр менен синтаксистик структура котормо текстиндегиге туура келбейт. Бирок ошол эле учурда түпнуска менен котормонун мазмуну эквиваленттүүлүктүн биринчи тибине караганда бири-бирине жакыныраак. Котормолорду салыштырып көрөлү:

1) *That's a pretty thing to say.* – *Уялбайсыңбы!*

2) *He answered the telephone.* – *Ал трубканы алды.*

Биринчи мисалда ортосунда эч кандай байланыш жок ар түрдүү кубулуштар тууралуу сөз болуп жатат. Мында түпнуска менен котормонун жалпылыгы ушул: бул экөөнөн тең сүйлөөчүнүн аңгемелешкен адамынын мурун айткан сөзүнө жасаган эмоциялык мамилеси тууралуу бирдей жыйынтык чыгарууга болот. Экинчи мисалда түпнуска менен котормонун ар түрдүү тилдик бирдиктери бир эле иш-аракетти сүрөттөйт, б.а. ар түрдүү сөздөр менен бир эле ойду айтат.

Бул типтеги түпнуска-котормо катышына төмөнкүлөр мүнөздүү:

1) лексикалык курамы менен синтаксистик түзүлүшүнүн бирдей эместиги;

2) түпнуска менен котормонун лексикасы менен структурасын семантикалык өзгөртүү же синтаксистик трансформация менен байланыштыруунун мүмкүн эместиги;

3) котормодо коммуникация максатынын сакталышы, анткени, жогоруда белгиленгендей, айтымдын доминанттык функциясынын сакталышы эквиваленттүүлүктүн милдеттүү шарты болуп эсептелет;

4) котормодо ситуациянын өзгөрүүсүз берилиши.

Эквиваленттүүлүктүн экинчи тибинин котормодо кеңири жайылышы ар бир тилде белгилүү бир ситуацияларды сүрөттөө ыкмаларынын бардыгы жана алар башка тилдер үчүн алгылыксыз экендиги менен түшүндүрүлөт. Мисалы, англисче *We locked the door to keep thieves out* (*Биз ууруларды сыртта кармоо үчүн эшикти кулпулайбыз*) деп айтышат, бирок кыргыз тилинде мындай деп айтууга болбойт, ошондуктан ал *Уурулар кирбеш үчүн эшикти кулпулайбыз* болуп которулат. Бир иштин мүмкүн эместигин англиялык *I am the last man to do it* деп айтат. Муну кыргызча минтип айтууга болбойт. Бул ситуацияны *Бул болбой турган иш* деп айтууга болот.

Котормодо ситуациянын деңгээлиндеги эквиваленттүүлүктү аныктоонун зарылдыгы көп учурларда тилдик жамааттын мүчөлөрү белгилүү бир ситуацияны сүрөттөөнүн бир гана ыкмасын колдонушу менен да байланыштуу. Бул өзгөчө стандарт айтымдардан, эскертүүчү жазуулардан, каалоолордон ж.б. байкалат. Телефондон чакырып коюуну өтүнгөндө кыргызча *Ким сурап жатат?*, ал эми англисче *Who shall I say is calling* деп сурашат. Эшиктин кайсы тарапка ачыларын көрсөтүү үчүн англисче *Pull* же *Push*, орусча *К себе* же *От себя* деген жазуу колдонулат. Жаңы сырдалган нерсе тууралуу түрдүүчө эскертүүгө болот, бирок орусча *Осторожно, окрашено*, англисче *Wet paint* деп эскертилет.

Түпнускада берилген ситуация котормо тилинде бир гана ыкма менен берилүүгө тийиш болсо, анда котормонун структурасы даяр болот. Мисалы:

Stop, I have a gun! (R. Bradbury). - *Стой, я буду стрелять.*

Reduction on taking a quantity. (J. Galsworthy). - *Оптовым покупателям скидка.*

Peter's face muscles tightened. (A. Honey). - *Питер стиснул зубы.*

He left the ship on Tuesday. (J.K. Jerome). - *Он сошел на берег во вторник.*

Белгилүү бир ситуациянын белгилүү бир тилдик жамаатта кандайдыр бир маанини билдириши абдан маанилүү нерсе болуп эсептелет. мисалы, баш ийкөө айрым элдерде макулдукту, ал эми башкаларында танууну билдирет. Демек бул ситуациянын сыпатталышы ар түрдүү элдерде ар кандай чечмелениши мүмкүн. Бирөөнүн көчөнүн оң тарабы менен кетиши тууралуу кабар англиялыктарда эрежени бузуу түшүнүгүн пайда кылат, ал эми көчөнүн оң тарабы менен жүргөн өлкөлөрдө мындай нерсе болбойт.

Төмөнкү мисалдар эквиваленттүүлүктүн үчүнчү тибине мүнөздүү:

Scrubbing makes me bad-tempered. – *Пол жуусам, кыжсырым келет.*

London saw a cold winter last year. - *Өткөн жылы Лондондо кыш катуу болду.*

That will not be good for you. - *Это может для вас плохо кончиться.*

Түпнуска менен котормону салыштырып көргөндө төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр ачыкка чыгат:

- лексикалык курам менен синтаксистик структурада параллелизмдин жоктугу;
- түпнуска менен котормонун структурасын синтаксистик трансформация байланыштары менен байланыштыруунун мүмкүн эместиги;
- котормодо коммуникация максатынын сакталышы жана ситуациянын түпнускадагы менен бирдей болушу;
- түпнускадагы ситуацияны сүрөттөй турган жалпы түшүнүктөрдүн котормодо сакталышы.

Эквиваленттүүлүктүн төртүнчү тибине төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр тиешелүү:

- 1) лексикалык курамдын толук болбосо да бир топ деңгээлдеги параллелизми, б.а. котормодон түпнускадагы көпчүлүк сөздөрдүн эквивалентин табууга болот;
- 2) котормодо түпнускадагыга окшош синтаксистик конструкциялардын пайдаланылышы;
- 3) коммуникация максатынын, ситуациянын, ситуацияны сүрөттөө ыкмасынын сакталышы.

Мисалы:

I told him what I thought of her. – Мен ага ал жөнүндөгү пикиримди айттым.
He was never tired of old songs. – Ал эски ырлардан эч качан таянчу эмес.
It is very strange this domination of our intellect by our digestive organs. - Странно, до какой степени пищеварительные органы властвуют над нашим рассудком.

Эквиваленттүүлүктүн акыркы, бешинчи тибинде түпнуска менен котормо мазмунунун бирдейлиги эң жогорку деңгээлге жетет. Эквиваленттүүлүктүн бул тибине төмөнкү мисалдардан байкалат:

I saw him at the theatre. – Мен аны театрдан көрдүм.
The house was sold for 10 thousand dollars. – Үй 10 миң долларга сатылды.
Vatanın bütünlüğü, milletin bağımsızlığı tehlikededir. - Журттун бүтүндүгү, улуттун көзкарандысыздыгы коркунучта.
В IV-III вв. до н.э. у саков появляется письменность - важный атрибут государственности.
Б.з.ч. 4-3-кылымдарда сактарда жазуу – мамлекеттүүлүктүн маанилүү атрибуту пайда болот.

Бул типтеги түпнуска менен котормонун катышына төмөнкүлөр мүнөздүү:

- 1) тексттин структуралык түзүлүшүндөгү параллелизмдин жогорку деңгээли;

- 2) лексикалык курамдын бири-бирине дал келиши: түпнускадагы маани берүүчү сөздөрдүн баарына котормо тилинин бирдиктери дал келет;
- 3) түпнуска мазмунунун негизги бөлүктөрүнүн баарынын котормодо сакталышы.

Котормотаануу терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү

Абзацтык-фразалык котормо (paragraf-cümle çeviri; абзацно-фразовый перевод) – ырааттуу котормонун жөнөкөйлөштүрүлгөн бир түрү. Мында тыңдоодон кийин текст бүтүндөй которулбастан, фраза же абзац түрүндө которулат.

Автордун котормосу (yazarın kendi tercümesi; авторский перевод) – түпнуска тексттин автору тарабынан аткарылган котормо.

Автор ынаткан котормо (eserin yazarınca tasvip edilmiş tercümesi; авторизованный перевод;) – түпнуска тексттин автору жактырган котормо.

Адабий котормо таануу (edebi çeviriye giriş; литературное переводоведение) – адабият таануунун бир бөлүмү. Мында котормо адабий чыгармачылыктын бир түрү катары изилденет.

Адаптацияланган котормо (adapte edilmiş çeviri; адаптированный перевод;) – котормонун бир түрү. Мында түпнускадагы маалыматты толук түшүнүү үчүн зарыл билими жок Кабылдоочуга түшүнүктүү болсун үчүн котормо процессинде түпнусканын мазмуну менен структурасы жөнөкөйлөштүрүлөт.

Адекват котормо (eşit çeviri; адекватный перевод) – түпнусканын мазмуну менен формасынын биримдигин башка бир тилдин каражаттары менен берүү. Адекват котормо - көркөм котормонун мыкты үлгүсү. Кээде «адекваттуу котормо» деген терминдин ордуна «толук баалуу котормо» деген термин колдонулат.

Адистик котормо (özel alan çevirisi; специальный перевод) – калыптанган терминологиялык системасы бар илимдин кайсы бир тармагына тиешелүү материалдардын котормосу.

Адресат (alacak olan; адресат) – маалымат берилген тарап же маалыматты алуучу коммуникант. «Адресат» деген терминдин ордуна «кабылдоочу» деген термин да колдонулат.

Айтым (fikir; высказывание;) – кепте (речте) айтылган пикир. Анын мааниси конкреттүү же элестетилген ситуацияга жараша болот.

Айтымдын мааниси (fikir anlamı; смысл высказывания) – айтымдын конкреттүү ситуациядагы мазмуну, семантикалык жана ситуациялык маалыматтардын өз ара аракетинин натыйжасы.

Айтымдын формалдык компоненттери (fikrin dış öğeleri; формальные компоненты высказывания) – сөздөрдүн үндүк жана графикалык формалары, грамматикалык формалар жана структуралар.

Аналог (analog; аналог) – түпнускадагы сөз же сөз айкашы ошол контекстте кандай маани билдирсе, ошондой маанини билдирген, бирок ага эквивалент боло албаган котормо тексттеги сөз же сөз айкашы.

Аннотациялык котормо (özet çeviri; аннотационный перевод) – которула турган тексттин негизги темасы, предмети жана милдети гана чагылдырылган котормо.

Антонимдик котормо (zit çeviri; антонимический перевод) – лексика-грамматикалык трансформация, мында түпнускадагы грамматикалык оң форма котормодо терс форма менен алмаштырылат же тескерисинче болот жана бул түпнуска тилиндеги лексикалык бирдиктин котормо тилиндеги карама-каршы маанилүү бирдик менен алмаштырылышы менен коштолот. Мисалы:

The United States did not enter the war until April 1917.

Кошмо Штаттар согушка 1917-жылдын апрелинде гана кирди.

Антонимдик котормо кээде трансформациянын башка түрлөрү (лексикалык же грамматикалык) менен да коштолот:

The people are not slow in learning the truth.

Эл чындыкты тез эле билип алат.

Unlike many Muslim girls in the United States today, who wear the hijab in high school, Salwa did not cover until several years ago.

Бүгүнкү күндө Кошмо Штаттардын орто мектептеринде жоолук салынып жүргөн көптөгөн мусулман кыздардан айырмаланып, Салуа соңку жылдары гана жоолук салына баштады.

Аралаш котормо (karışık çeviri; смешанный перевод) – салттуу (традициялуу) ыкма жана машиналык котормо ыкмасы аралаш колдонулуп которулган котормо. Бүгүнкү күндө котормо программаларынын жана электрондук сөздүктөрдүн кеңири жайылышынын натыйжасында котормонун бул түрү барган сайын өөрчүп баратат.

Ар кыл типтүү шайкештик (çeşitli tiplerde uygunluk; разнотипное соответствие) – түпнускадагы бирдик менен аталышы жана аныктамасы боюнча дал келбеген, бирок маанилик жактан дал келген бирдиктердин дал келиши. Мисалы, *But he **will** meet her* деген англисче сүйлөмдөгү адатта басымсыз, бирок мында басым менен айтылган жардамчы этиш лексикалык бирдиктин жардамы менен которулат: *Ал аны менен **сөзсүз** жолугушат* (фонетика-лексикалык шайкештик). Лексика-грамматикалык (*Give me **some** bread.* - *Надан берип койчу*) жана грамматика-лексикалык (*The delegation **had been received** by the prime-minister.* – *Буга **чейин** делегация премьер-министрдин кабыл алуусунда болгон.*) шайкештиктер да ушундай эле жол менен түзүлүшү ыктымал.

Аскерий котормо (askeri çeviri; военный перевод) – аскердик тематикадагы тексттердин котормосу.

Аспектилик котормо (bakımlı çeviri; аспектный перевод) – тексттин белгилүү бир аспектиге ылайыкталып алынган бир бөлүгүнүн котормосу.

Ассоциациялуу белги (çağrışimsal işaret; ассоциативный символ) – караңыз: *белги*.

Ат атоочтук кайталоо ыкмасы (zamirle tekrarlama yöntemi; приём местоименного повтора) – котормодо мурун аталган нерсени тийиштүү ат атооч менен кайра кайталап көрсөтүү. Бул ыкманы колдонуу менен котормо процессинде кезиккен бир катар проблемаларды чечүүгө болот. Англисче-орусча котормолордогу «кош башкаруудан» улам келип чыккан кыйынчылыктарды буга мисал катары келтирүүгө болот. Кош башкарууну кыргызча берүүдө адатта ат атоочтук кайталоо ыкмасы колдонулат:

The Atlantic Pact had never been reported to, or sanctioned by, the Security Council.

Атлантика пактысы эч качан Коопсуздук Кеңешинин кароосуна коюлган эмес жана ал тарабынан санкцияланган да эмес.

Бул ыкма сөздөрдүн ашыкбаш кайталанбашына жол бербөө үчүн да колдонулат:

Efendiler, beni vatandaşlık hukukundan ıskat etmek salahieti bu efendilere nereden verilmiştir?

Мырзалар, мени граждандыктан ажыратуу укугу аларга кайсы жерден берилиптир?

Аудитория (dinleyiciler; аудитория) – (бир нече адамды камтыган) жамааттык *адресат*. Котормодо аудиториянын *ачык, жарым жабык* жана *жабык* деген түрлөрү бар.

Аутент котормо (aslına uygun çeviri; аутентичный перевод) – расмий документтин юридикалык күчү түпнуска менен бирдей болгон котормосу. Эл аралык укуктарга ылайык, келишимдин тексти бир тилде иштелип чыгып, кабыл алынышы мүмкүн, бирок анын эки жана андан көп тилдердеги таамай котормолору аутенттүү деп таанылат.

Ачык аудитория (açık dinleyiciler; открытая аудитория) – ачык же байланыштагы аудитория, котормо аркылуу баарлашууда баарынан көбүрөөк кездешүүчү *адресат*. Ачык аудитория кери байланыштын бардыгы (тилмеч өз иш-аракетине карата жасалган реакцияны көрүп жана угуп турат) жана өзүнчө уюштурулушу менен айырмаланат.

Басылган котормо (yayımlanmış çeviri; издательский (печатный) перевод) – элдин кеңири катмарына арналып, басылып чыккан жазма котормо.

Белги (işaret, sembol; символ) – тилмечтик тез жазууда нерселердин топторун жана кубулуштарды белгилөө үчүн колдонулуучу шарттуу белги. Белгилөө ыкмасы боюнча жазуудагы белгилер *тамгалык белги, ассоциациялуу белги, эркин белги* болуп бөлүнөт.

Билдирүү (bildiri; сообщение) – бериле турган маалымат.

Бинар котормо (binar çeviri; бинарный перевод) – бир табигый тилден экинчи бир табигый тилге которулган котормо.

Бир багыттуу которуу (tek taraflı çeviri; односторонний перевод) – бир тилден экинчи бир тилге оозеки которуу.

Бир тил ичиндеги котормо (bir dil içindeki çeviri; внутриязыковой перевод) – бир тилдеги сөздөрдүн ошол эле тилдин сөздөрү менен чечмелениши. Мындай көрүнүш мурунку замандын тилинде жазылган тарыхый текст азыркы тилге которулган *диахроникалык (тарыхый) котормодо* жана бир жанрга же функционалдык стилге тиешелүү текст башка бир жанрга же функционалдык стилге которулган *транспозицияда* кездешет.

Бир типтүү шайкештик (aynı çeşit uygunluk; однотипное соответствие) – котормо тилиндеги грамматикалык жактан дал келген бирдик. Мында анын аты, аныктамасы жана грамматикалык мааниси түпнускадагы бирдикти менен дал келет. Мындай дал келүү, негизинен, грамматикалык категорияларды бөлүп алуу принциптери дал келген тилдерде болот. Түркчө-кыргызча, кыргызча түркчө котормолор буга эң сонун мисал боло алат.

Болжолдоо (tahmin; вероятностное прогнозирование) – маалыматты кабыл алып жатып, кайсы сөз же сөз айкашы келе турганын божомолдоо.

Булак (каунак; источник) – билдирүү чыккан тарап, маалымат берген коммуникант.

Бүкүлү тексттин котормосу (bütünsel metin çeviri; цельнотекстный перевод) – айрым сөздөр, сүйлөмдөр же абзацтар котормо бирдиги катары бөлүнүп көрсөтүлбөгөн бүтүн тексттин котормосу.

Вариант шайкештиги (varyant uygunluğu; вариантное соответствие) – түпнуска тексттеги бирдикке котормодогу бирдиктин дал келүү варианттарынын бири.

Генерализация (genelleştirme; генерализация) – түпнуска тилиндеги мааниси тарыраак лексикалык бирдикти котормо тилиндеги мааниси кеңирирээк бирдик менен берүү. Караңыз: *түшүнүктөрдү жалпылаштыруу*.

Грамматикалык айырбаш (gramer değiştirme; грамматическая замена) – грамматикалык трансформация, мында түпнускадагы грамматикалык бирдик котормодо башка грамматикалык бирдик менен берилет. Түпнуска тилинин ар кандай деңгээлдеги грамматикалык бирдиги: сөз, сөз айкашы, сүйлөм мүчөсү, сүйлөм алмаштырылышы мүмкүн. Котормо процессинде грамматикалык алмаштыруунун кеңири тараган түрү болуп сөз түркүмдөрүнүн алмаштырылышы эсептелет. Англисче-кыргызча котормолордо зат атоочтун этиш менен берилиши кеңири кездешет:

He is a poor swimmer.

Ал начар сүзөт.

She is no good as a letter-writer.

Ал кат жазганды жакшы билбейт.

I am a very rapid packer.

Мен абдан тез жыйналам.

It is our hope, that an agreement will be reached by Friday.

Биз жума күнгө чейин макулдашабыз деп үмүттөнөбүз.

Англис тилиндеги географиялык аттардан түзүлгөн сын атоочтор да көбүнчө зат атоочтор менен которулат:

Australian prosperity was followed by a slump.

Австралия экономикалык өнүгүүдөн кийин кризиске учурады.

Ошондой эле төмөнкүлөрдү да салыштырыңыз:

the British Government - Британиянын өкмөтү, the American decision - АКШнын чечими, the Congolese Embassy - Конгонун элчилиги ж.б.

Сүйлөм мүчөлөрүнүн алмашуусу сүйлөм түзүлүшүнүн өзгөрүүсүнө алып келет. Мисалы:

Visitors are requested to leave their coats in the cloak-room.

Коноктордон тышкы кийимдерин гардеробго калтырышын өтүнөбүз. (ээ кыйыр толуктооч менен алмаштырылды)

The last week saw an intensification of diplomatic activity.

Өткөн жумада дипломатиялык иш-аракеттердин активдешүүсү байкалды. (ээ мезгил бышыктооч менен алмаштырылды)

The little town of Clay Cross today witnessed a massive demonstration.

Бүгүн Клей-Кросс шаарчасында массалык демонстрация болуп өттү. (ээ орун бышыктооч менен алмаштырылды)

The crash killed 20 people.

Катастрофанын натыйжасында 20 киши каза болду. (ээ себеп бышыктооч менен алмаштырылды).

Грамматикалык кубулма (dilbilgisel dönüşüm; грамматическая трансформация) – котормо ыкмаларынын бири, мында семантикалык маалымат сакталып, сүйлөмдүн же сөз айкашынын структурасы өзгөртүлөт.

Грамматикалык сөзмө-сөз котормо (dilbilgisel kelimesi kelimesine çeviri; грамматический буквализм) – түпнусканын грамматикалык структураларын же формаларын котормо текстте бузбай берүү. Мындай көрүнүш тектеш тилдердеги котормолордон көбүрөөк байкалат.

Девербализация (anlam ayırmak; девербализация) – кабылданган маалыматты түпнуска тилинин тилдик каражаттарынан, формаларынан жана структурасынан бошотуу.

Дезиративдик жактан адекваттуу котормо (isteğe uygun çeviri; дезиративно-адекватный перевод) – керектөөчүнүн информациялык талабына толук жана туура жооп берген котормо. Мында түпнусканын

толуқ мазмуну жана коммуникативдик функциясы берилбей калышы да мүмкүн.

Денотат (denotat; денотат) – кепте сөз менен берилген нерсе же кубулуш.

Диахроникалык (тарыхый) котормо [art zamanlı (tarihi) çeviri; диахронический (исторический) перевод] – мурунку замандын тилинде жазылган тарыхый тексттин азыркы тилдеги котормосу.

Жабык аудитория (kapalı dinleyiciler; закрытая аудитория) – котормо аркылуу баарлашууда адресат катарында сейрек кездешүүчү аудитория. Ал адатта массалык маалымат каражаттарынан: радиодон, телекөрсөтүүдөн, басма сөздөн байкалат. Анын негизги өзгөчөлүгү – тике кери байланыштын жоктугу.

Жазма котормо (yazılı çeviri; письменный перевод) – профессионалдык котормонун абдан кеңири тараган бир түрү. Мында текст көз менен кабылданып, жазуу түрүндө которулат. Котормонун бул түрү илимий эмгектерде көрүп жазма котормо деп да аталат. Жазма котормодо түпнуска текст менен которулган текст туруктуу болуп, котормочу ага бир нече жолу кайрылышы мүмкүн. Бул болсо котормочуга түпнуска текстти экинчи жолу кабылдоого, аны котормонун тиешелүү бөлүгү менен салыштырууга жана ага зарыл өзгөртүүлөрдү, оңдоолорду, толуктоолорду киргизүүгө мүмкүнчүлүк берет. Котормочу текстти окуп, анан аны жазуу түрүндө которгон котормо жазма котормонун классикалык үлгүсү болуп эсептелет. Терминдин аты да ушундан улам келип чыккан.

Жазма тексттин жазылуу котормосу (yazılı metnin yazılı çevirisi; письменный перевод письменного текста) – жазма тексттин жазуу түрүндөгү котормосу.

Жазма тексттин оозеки котормосу (yazılı metnin sözlü çevirisi; устный перевод письменного текста) – жазма тексттин оозеки түрдө которулган котормосу.

Жазып алуу системасы (yazma sistemi; система записи) – эстутумга жардам берүүчү каражат. Буга ырааттуу котормо учурунда тилмечке келген маалыматты тандоо жана жазып алуу эрежелери кирет.

Жакындатылган котормо (yakın çeviri; приближённый перевод) – түпнуска тилинин эквивалентсиз грамматикалык бирдигине жарым-жартылай дал келген котормо тилинин грамматикалык бирдиги пайдаланылган котормо. Мисалы, азыркы англис тилиндеги абсолюттук конструкциянын кыргыз тилинде аналогу жок (эгер бул конструкцияны грамматикалык түзүлүштүн бирдиги катары карай турган болсок). Бул конструкция бир катар бышыктоочтук маанилерди камтыган татаал маанини билдирет. Бирок конкреттүү сүйлөмдө мындай маанилердин бирөө же экөө (мезгилдик, себеп-натыйжалык, шарттуулук ж.б.) биринчи планга чыгышы мүмкүн жана ал кыргыз тилинде тийиштүү конструкция менен

берилет. Төмөнкү мисалда абсолюттук конструкция мезгилдик функцияны аткарат:

Business disposed of, Mr. Swiveller was inwardly reminded of its being high dinner-time.

Иш бүтүп калганда мистер Свивеллер түшкү тамак маалы болуп калганын сизди.

Жарым жабык аудитория (yarı kapalı dinleyiciler; полузакрытая аудитория) – тилмечтик ишинде баарынан көбүрөөк кездешүүчү соңку адресат. Мында тилмеч залдын реакциясын угушу мүмкүн, бирок ал кабылдоочуларды көрө албайт.

Жарыяланган котормо (yaayınlanmış çeviri; опубликованный перевод) – массалык көбөйтүү каражаттарынын жардамы менен көбөйтүлгөн практикалык же окуулук котормо.

Жетик котормо (mükemmel çeviri; полноценный перевод) – түпнуска тексттин мазмуну жана функционалдык-стилистикалык өзгөчөлүктөрү толук берилген котормо.

Жумушчу котормо (iş çevirisi; рабочий перевод) – редакцияланбаган, көбүнчө басып чыгаруу үчүн эмес, практикалык колдонуу үчүн даярдалган котормо.

Илимий-техникалык котормо (ilmi teknik çeviri; научно-технический перевод) – илимий-техникалык тексттердин жана документациялардын котормосу.

Инвариант (invariant; инвариант) – которгондон кийин өзгөрүүсүз калууга тийиш болгон маани, тагыраак айтканда, берилген жана кабыл алынып аңдалган маалымат.

Инвариант маалымат (invariant bilgi; инвариантная информация) – бериле турган маалымат, б.а. билдирүү.

Интерсемиотикалык котормо (intersemiotik çeviri; интерсемиотический перевод) – табигый тилден жасалма тилге же тескерисинче которулган котормо.

Кабылдоочу (kabul eden; реципиент) – текстти, билдирүүнү (маалыматты) кабыл алуучу.

Кагаздан которуу (kağıttan çeviri; перевод с листа) – жазуу түрүндөгү текстти даярдыксыз дароо окуп баратып которуу.

Кайталанма маалымат (tekrarlanmış malumat; повторная информация) – текстте мурун айтылган маалымат.

Калькалоо (başka dilden alınan bir tabiri ana dilinde kullanmak; калькирование) – түпнусканын лексикалык бирдигин анын курамдык бөлүктөрү болгон морфемаларды же сөздөрдү (туруктуу сөз айкаштары болсо) котормо тилиндеги лексикалык эквиваленттери менен алмаштырып которуу ыкмасы. Калькалоонун маңызы - түпнусканын лексикалык бирдигинин структурасын көчүрүү менен котормо тилинде жаңы сөз же сөз айкашын жаратуу.

Мисалы: *superpower* - супердержава – супердержава; *mass culture* - массовая культура – массалык маданият, *green revolution* - зелёная революция – жашыл революция .

Котормодо транскрипция менен калькалоо бир учурда колдонулган учурлар да аз эмес: *transnational* - транснациональный – трансульттук, *petrodollar* - нефтедоллар – нефти доллар, *miniskirt* - мини-юбка – мини юбка.

Кемтик котормо (eksik çeviri; неполный перевод) – түпнусканын мазмуну кыскартылып же айрым жерлери алынып ташталып которулган текст.

Кеңири контекст (макроконтекст) [geniş metin; широкий контекст (макроконтекст)] – тилдик бирдик колдонулган сүйлөмдүн чегинен чыккан лингвистикалык контекст.

Кеп бирдиги (konuşma birimi; единица речи) – ар түрдүү маанилик айкашта келе турган, коммуникативдик функцияларды аткарууга жөндөмдүү тил бирдиги.

Кеп жумушу (konuşma işi; речевая деятельность) – бир максатка багытталган өз ара байланыштуу кептик иш-аракеттер. Жазуу, окуу, сүйлөө сыяктуу эле которуу да кептик иш-аракеттердин бир түрү болуп эсептелет.

Кеп ситуациясы (konuşma durumu; речевая ситуация) – кепке түрткү бере турган реалдуу же ойдогу ситуация. Котормо аркылуу баарлашууда кептик ситуациянын эки түрү болот: биринчи ситуация (мында тилмеч билдирүүнү кабылдайт) жана экинчи ситуация (мында билдирүүнү соңку адресат кабылдайт).

Кептик туунду (konuşma eseri; речевое произведение) – кепте берилген бүткөн бир ой.

Кеп тыңдама (dinleme; аудирование) – тигил же бул тилдеги кепти кабылдоо жана түшүнүү.

Кери котормо (geri çeviri; обратный перевод) – котормонун текстин түпнусканын тилине кайра которуу. Мындай котормо адатта эксперименталдык максатта же окутуу процессинде аткарылат.

Киришме конструкция (ara cümle; вводная конструкция) – маалымат булагы белгиленген сүйлөмдүн бир бөлүгү. Мисалы: «Азаттык» радиосунун билдиргенине караганда...». Жазып алуу системасында өзүнчө белгиси болот.

Код (kod; код) – билдирүүнү берүүдө же кабылдоодо колдонулуучу белгилердин жана аларды пайдалануу эрежелеринин системасы.

Коммуникант (bağlantı kuran kişi; коммуникант) – баарлашууга катышкандардын бири, булак же адресат, маалыматты берүүгө же кабылдоого катышкан адам. Котормочу/тилмеч коммуникант болуу менен булактын же адресаттын дублёру катары иш аткарат.

Коммуникациялык наркы тендик (iletişimsel eş değerlilik; коммуникативная равноценность) – бир тексттин экинчи бир текстти

толук (функционалдык, мазмундук жана структуралык жактан) алмаштыра алуусу. Коммуникативдик жактан тең баалуу тексттер бир эле билдирүүнүн берилиш формалары болуп эсептелет.

Коммуникациялык эффект (iletişim etkisi; коммуникативный эффект) – билдирүүнү берүү менен кабылдоочуга таасир этүү.

Коммуникация максаты (iletişim amacı; цель коммуникации) – тексттин коммуникация актысындагы жалпы кептик функциясын көрсөтүп турган тексттин (айтымдын) мазмунунун бир бөлүгү.

Компенсация (tazmin; компенсация) – котормодогу ыкмалардын бири. Мында которуу процессиндеги семантикалык же стилистикалык жоготуулардын орду котормо тилинин каражаттары менен толтурулат. Түпнускадагы сөздөрдүн орун тартибинин сакталышы милдеттүү эмес.

Конкреттештирме (konkretleştirme, somutlaştırma; конкретизация) – түпнуска тилинин мааниси кеңирирээк бирдигин котормо тилинин мааниси тарыраак бирдиги менен берүү. Караңыз: *түшүнүктөрдү конкреттештирүү*.

Консультациялык котормо (danıştay çevirisi; консультативный перевод) – маалыматтык котормонун бир түрү. Консультациялык котормо көбүнчө оозеки формада болот да, аннотациялоонун, рефераттоонун жана тандама котормонун элементтерин камтып, эреже катары которуу процессинин жүрүшүндө түпнусканын өзү кызыккан аспектилерин тактап турган заказчынын катышуусу менен аткарылат.

Контекст (metin; контекст) – сөздүн, айтымдын лингвистикалык чөйрөсү; тексттин мазмуну.

Коомдук-саясий котормо (toplumsal-siyasi çeviri; общественно-политический перевод) – коомдук-саясий тексттердин котормосу.

Которбой коюу ыкмасы (atlama usulu; приём опущения) – маанилери туура келбеген же контексттен оңой эле билине турган семантикалык ашыкбаш сөздөрдү которбой коюу. Мисалы:

just and equitable treatment – *адилет мамиле*

The treaty was pronounced null and void.

Келишим жараксыз деп жарыяланды.

The proposal was rejected and repudiated –

Сунуш четке кагылды.

The government resorted to force and violence.

Өкмөт күч колдонду.

Котормо, таржыма (çeviri (Эскертүү: Түрк тилдеринин биринен экинчисине которулган учурда aktarma термини колдонулат); перевод) – тилдик ортомчулуктун бир түрү, мында бир тилдеги түпнуска тексттин мазмуну коммуникациялык тең баалуу текст түзүү жолу менен экинчи бир тилде берилет.

Котормо бирдиги (çeviri birimi; единица перевода) – өзүнчө которууну талап кылган кеп бирдиги. Котормонун туруктуу (даяр) бирдиги болуп штамптар, ситуациялык клишелер, терминдер, макалдар эсептелет.

Котормо кебинин нормасы (çeviri dilinin normu; норма переводческой речи) – тилмечтин/котормочунун тилине коюлуучу талаптар.

Котормо лингвистикасы же лингвистикалык котормотаануу (çeviri dilbilimi; лингвистика перевода или лингвистическое переводоведение) - котормо лингвистикалык кубулуш катары изилденүүчү тил илиминин бир бөлүмү.

Котормо нормасы (çeviri normu; норма перевода) – котормого коюлуучу талаптардын топтому.

Котормо тез жазуусу (çeviri yazısı; переводческая скоропись) – караңыз: *ырааттуу котормодогу жазып алуу*.

Котормо (тил аралык) трансформациясы [çeviri dönüşümü; переводческая (межъязыковая) трансформация] – түпнусканын бирдиктеринен котормонун бирдиктерине өтүүгө мүмкүнчүлүк берүүчү өзгөртүү. Котормо трансформациясы – көпчүлүк котормо ыкмаларынын негизи болуп эсептелет жана мында берилүүчү маалымат сакталат да, түпнуска тексттин формалдык жана семантикалык компоненттери өзгөртүлөт.

Котормодогу тексттер (çevirideki metinler; тексты в переводе) – котормодо тексттин эки түрү болот: которула турган *түпнуска текст* жана которуунун натыйжасында жарала турган *котормо текст*.

Котормонун атайын теориясы (çevirinin özel teorisi; специальная теория перевода) – котормонун лингвистикалык теориясынын бир бөлүмү. Мында ар түрдүү типтеги тексттерди которуу процессинин өзгөчөлүктөрү жана кеп формаларынын бул процеске тийгизген таасири, алардын жүзөгө ашырылуу шарттары изилденет.

Котормонун белгилик ыкмасы (çevirinin işaret usulu; знаковый способ перевода) – бир тилден экинчи бир тилге өтүүнүн объективдүү мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн бири. Ал формалдык-белгилик деңгээлдеги, б.а. денотатты тааныбастан туруп ишке ашкан котормо операцияларынан көрүнөт. Котормонун белгилик ыкмасы көбүнчө тилмечтикте пайдаланылат.

Котормонун белең кылынышы (çevirinin hazırlanması; оформление перевода) – котормо тексттин жаралышы. Котормонун даярдалышы оозеки жана жазма түрүндө болушу ыктымал.

Котормонун жалпы теориясы (çevirinin genel teorisi; общая теория перевода) – котормонун лингвистикалык теориясынын бир бөлүмү. Мында котормо процессине катышкан конкреттүү эки тилдин өзгөчөлүктөрү, бул процесстин ишке ашуу ыкмасы, конкреттүү бир котормонун жеке өзгөчөлүктөрү эмес, котормонун лингвистикалык жалпы

мыйзам ченемдүүлүктөрү изилденет. Котормонун жалпы теориясынын максаты бардык тилдер үчүн жарамдуу болгон котормонун нормаларын иштеп чыгуу болуп эсептелет.

Котормонун жанр жана стиль жактан жиктелиши (çevirinin жанр-biçemsel sınıflaması; жанрово-стилистическая классификация переводов) – түпнусканын тексттик өзгөчөлүктөрүнө жараша котормонун *көркөм котормо, маалыматтык котормо жана котормонун функционалдык түрлөрү* болуп бөлүнүшү. Бул классификация түпнуска тексттин жанрдык-стилдик өзгөчөлүктөрүнө негизделет.

Котормонун тексттик нормасы (çevirinin жанр-biçemsel normu; жанрово-стилистическая норма перевода) – түпнусканын белгилүү бир функционалдык стилге тиешелүү экендигине жараша котормого коюлуучу талаптар.

Котормонун жеке теориясы (çevirinin özel teorisi; частная теория перевода) – котормонун лингвистикалык теориясынын бир тармагы. Мында конкреттүү эки тил котормо илиминин милдеттери менен максаттарынын өңүтүнөн салыштырылып изилденет.

Котормонун конвенциялык нормасы (çevirinin anlaşma normu; конвенциональная норма перевода) – котормо ишинин ролу менен милдеттерине карата белгилүү бир учурдагы жалпы көз карашка жараша котормого коюлуучу талаптар.

Котормонун лингвистикалык теориясы (çevirinin dilbilimsel teorisi; лингвистическая теория перевода) – котормо лингвистикасынын теориялык бөлүмү.

Котормонун маанилик ыкмасы (çevirinin anlamsal usulu; смысловой способ перевода) - бир тилден экинчи бир тилге өтүүнүн объективдүү мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн бири. Мында экинчи тилдеги эквивалентти издөөдөн мурун денотат аныкталат.

Котормонун прагматикалык адаптациясы (çevirinin pragmatik adaptasyonu; прагматическая адаптация перевода) – котормонун конкреттүү кабылдоочусунун күтүлгөн реакциясына жетишүү үчүн котормо текстке киргизилген өзгөртүүлөр.

Котормонун прагматикалык наркы (çevirinin pragmatik değeri; прагматическая ценность перевода) – котормо тексттин өзүнө коюлган талаптарга жооп берүү даражасы.

Котормонун прагматикалык нормасы (çevirinin pragmatik normu; прагматическая норма перевода) – котормонун прагматикалык баалуулугуна коюлуучу талаптар.

Котормонун прагматикалык дарамети (çevirinin pragmatik potansiyeli; прагматический потенциал перевода) – котормо текст-тин кабылдоочуга таасир этүү, анын интеллектуалдык же эмоционалдык реакциясын пайда кылуу мүмкүнчүлүгү.

Котормонун прагматикасы (çeviri pragmatigi (çevirinin pragmatik bakimi); котормонун прагматикалык аспектиси) [(прагматика перевода; прагматический аспект перевода)] – котормонун кабылдоочусуна тиешелүү түрдө таасир этүүнү камсыз кылуу жана котормо процессинин жүрүшү менен натыйжасын ушул максатка баш ийдирүү.

Котормонун которуу классификациясы (çevirinin psikodilbilimsel sınıflaması; психолингвистическая классификация переводов) – котормонун түпнусканы кабылдоо жана котормо текстти түзүү ыкмасы боюнча бөлүнүшү. Бул классификация боюнча котормо *жазма* жана *оозеки котормо* болуп экиге бөлүнөт. Оозеки котормо өз кезегинде *синхрон котормо* жана *ырааттуу котормо* болуп экиге ажырайт.

Котормонун салыштырма анализи (çevirinin karşılaştırmalı analizi; сопоставительный анализ перевода) – котормо тексттин формасы менен мазмунун түпнусканын формасы менен мазмунуна салыштырып талдоо.

Котормонун ситуациялык модели (çevirinin durum modeli; ситуативная модель перевода) – котормо моделдеринин бири, мында котормо процесси түпнускада баяндалган ситуацияны котормо тилинде берүү процесси катары каралат. Бул модель бардык тилдер бир эле реалдуу чындыктагы окуяларды, нерселерди (адатта алар денотат деп аталат) чагылдырат деген шексиз жобого таянат. Тилдин жардамы менен түзүлгөн билдирүүлөр (кептин бир үзүндүсү) кандайдыр бир ситуация, б.а. бири-бири менен кандайдыр бир байланышта турган денотаттар жөнүндө маалымат берет.

Айрым бир маанилүү эмес айырмачылыктарды эске албаганда, бизди курчап турган реалдуу чындык - бүткүл адамзат үчүн орток нерсе. Курчап турган айлана-чөйрөнүн, бардык адамдардын биологиялык структурасынын, жашоо жана өндүрүш процесстеринин жалпылыгы жана бирдейлиги сүйлөгөн тилдеринин ар түрдүү экенине карабастан бардык элдер чындыктын бир эле кубулуштары тууралуу сүйлөшөт деген корутундуга алып келет. Чындыгында ар кандай ситуацияны ар кандай эле тил менен берүүгө болот.

Котормонун стратегиялык принциптери (çevirinin stratejik prensipleri; стратегические принципы перевода) – котормонун стратегиясынын өзөгүн түзүүчү принциптер. Алар төмөнкүлөр:

- Котормо процессинде котормочу өзү түшүнгөндөн кийин гана которууга тийиш, б.а. түшүнүү котормо процессинин милдеттүү түрдөгү шарты болуп саналат.
- Котормочунун стратегиясына багыт бере турган экинчи бир принцип – сөзмө-сөз эмес, маанини которуу. Башкача айтканда, түпнусканын формасын ээрчип, аны сөзмө-сөз которууга болбойт. Мисалы: *He is a regular ass. Ал регулярдуу эшек* болуп которулбайт. Котормочу тексттин

мазмунун азыраак маанилүү жана көбүрөөк маанилүү элементтерге ажыратууга тийиш. Албетте, котормочу түпнусканын мазмунун мүмкүн болушунча толугураак берүүгө умтулат жана мүмкүн болгон учурларды ушундай кылат. Бирок оригиналдын мазмунундагы бардык нерселер эле котормочу үчүн бирдей маанилүү боло бербейт. Ал маанилүү элементти толук берүү үчүн анча-мынча маанисиз нерселерди көз жаздымда калтырып кетиши ыктымал. Мисалы: *The other shoe has been dropped by the company in its push into the computers market.* Компания компьютер базары үчүн күрөштө дагы бир кадам ириледи. Мында котормочу «компания дагы бир батинкесин чечти» деп которбостон, идиоманын маанисин гана которгон. Которулуп жаткан тексттин эң маанилүү элементи болгон маанилик доминантты тааный билүү котормочунун профессионалдык чеберчилигинин маанилүү бөлүгү болуп саналат.

- Котормо толугу менен котормо тилинин нормасына ылайык келүүгө тийиш, котормочу түпнуска тилинин таасири менен котормо тилинин нормаларын бузбашы керек. «Котормо автор котормо тилинде кандай жаза турган болсо, ошондой болууга тийиш». Котормо котормо тилиндеги тексттерден көп айырмаланбашы керек.

Котормо теориясы (çeviri teorisi; теория перевода) – эки тилдүү коммуникациянын логикалык жактан негизделген модели. *Котормонун жалпы теориясы* жана *котормонун атайын теориясы* деген эки түрү бар.

Котормо тили (КТ) (çeviri dili; переводящий язык) (ПЯ) – которулган тексттин тили.

Котормонун трансформациялык-семантикалык модели (çevirinin transformasyon semantik modeli; трансформационно-семантическая модель перевода) - котормо моделдеринин бири. Мында котормо процесси бир катар кайра түзүү, алар аркылуу котормочу түпнуска тилинин бирдиктеринен котормо тилинин бирдиктерине өтө турган процесс катары каралат.

Котормо шайкештиги (çeviri uygunluğu; переводческое соответствие) – түпнуска тексттин белгилүү бир бирдигин которууда дайыма колдонулуучу котормо тилинин бирдиги.

Котормо ыкмасы (çeviri yolu; приём перевода) – котормо процессиндеги кыйынчылыктардан улам келип чыккан конкреттүү аракет же конкреттүү операциялар.

Котормонун эквиваленттүүлүгү (çevirinin eş değeri; эквивалентность перевода) – түпнуска менен котормонун маанилеринин окшоштугу, бирдейлиги, жалпылыгы (маанилик жакындыгы).

Котормодогу эквиваленттүүлүк нормасы (çevirinin eş değeri; норма эквивалентности перевода) – котормонун түпнускага маанилик жактан мүмкүн болушунча жакын болушу үчүн коюлуучу талаптар.

Котормотаануу (çeviri bilimi; переводоведение) – котормонун ар түрдүү аспектилери изилденүүчү илимий дисциплиналардын топтому. Котормо таануунун лингвистикалык, психологиялык, адабий, этнографиялык жана тарыхый котормо таануу деген түрлөрү бар.

Котормо текст (çeviri metni; переводной текст) – түпнуска тексттин которулганы. Караңыз: *котормодогу тексттер*

Котормо универсалийлери (çeviri üniverselleri; переводческие универсалии) – котормонун шарттарына, которулуучу тексттердин жанрдык өзгөчөлүктөрүнө жана колдонулган тилдерге карабастан, ар кандай котормодо боло турган котормонун жалпы түшүнүктөрү менен категориялары. Котормо универсалийлерине инвариантты, билдирүүнү, котормонун ыкмаларын, дал келүүнү, котормо бирдиктерин ж.б. киргизүүгө болот.

Котормочу (mütercim, çevirmen; переводчик) – коммуникациядагы ортоңку звено, ал *булак* менен *адресаттын* колдонгон тилдери эки башка болгон учурда зарыл болот. Котормочу түпнуска текстти жазуу түрүндө которот жана ал оозеки түрдө которгон *тилмечтен* ушунусу менен айырмаланат.

Которулуу мүмкүнчүлүгү (çeviri olanağı; переводимость) – эки тил колдонулган коммуникациянын шартында маалымат берүү мүмкүнчүлүгү.

Которуу чечими (çeviri kararı; решение на перевод) – түпнуска тексттин тилиндеги бирдикке дал келүүчү синоним эквивалентти тандап алуу.

Которуу ыгы, которуу амалы (çeviri yolu; способ перевода) - котормо илиминдеги негизги категориялардын бири. Которуу ыгы котормо ишиндеги бир тилден экинчи бир тилге өтүүдөгү объективдүү мыйзам ченемдүүлүк катары аныкталат. Которуу ыгынын эки түрү бар: *белгилик жана маанилик*.

Которуу процесси (çeviri süresi; процесс перевода) – түпнусканын текстин кабыл алуудан баштап, котормонун текстин жаратканга чейинки котормочунун/тилмечтин иш-аракети. Эки тилдүү баарлашуунун өзгөчөлүгү жана негизги звеносу болуп саналат. Котормо процесси, бери болгондо, эки этаптан турат: котормочунун түпнусканын мазмунун түшүнүшү жана котормо вариантын тандоо. Ушул этаптардын натыйжасында түпнуска тексттен котормонун текстине өтүү ишке ашат. Мында котормочунун иш-аракети көп учурда интуиция түрүндө болот да, эмне үчүн тигил же бул вариантты тандаганын билбей калат. Бирок бул мындай тандоо кокусунан же ал өзү каалагандай болот деген сөз эмес. Ал көбүнчө түпнуска менен котормодогу билдирүүлөрдүн түзүлүш жолдорунун катышына жараша болот. Котормо теориясында түпнускадан котормонун текстине өтүү кандай ишке аша тургандыгы, котормочунун иш-аракеттеринин негизинде кандай мыйзам ченемдүүлүктөр жаткандыгы изилденет.

Которуу процессинин бирдиги (çeviri süresinin birimi; единица переводческого процесса) – котормочу бирөөнү которуп бүткөн соң экинчисине өтө турган түпнуска тексттин минималдуу бир «бөлүгү».

Которуу процессинин этабы (cevirinin süreç etabı; этап переводческого процесса) – котормочунун белгилүү бир типтеги иш-аракеттери менен мүнөздөлгөн котормо процессинин бир бөлүгү. Котормо процессинде котормочу түпнуска тили менен котормо тилинин бирдиктерин, түпнуска менен которулган тексттин тиешелүү бөлүктөрүн дайыма салыштыруу менен бир тилден экинчи тилге өтүп турат. Котормочунун кептик иш-аракеттерин түпнуска тили пайдаланылган иш-аракеттер жана котормо тили пайдаланылган иш-аракеттер деп экиге бөлүүгө болот. Түпнуска тилин пайдалануу менен котормочу түпнусканын текстин түшүнөт, ал эми котормо тилинин жардамы менен котормонун текстин түзөт. Ошентип котормочунун иш-аракетинен котормо процессинин өз ара байланыштуу эки этабын байкоого болот. Биринчи этапта котормочу түпнускадан маалыматты алса, экинчи этапта котормо тилинин зарыл каражаттарын пайдалануу менен котормонун текстин түзөт.

Түпнускадан маалыматты сууруп алуу этабын адатта «маанини түшүнүү» деп аташат. Бул этапта котормочу которула турган бөлүктөгү маалыматты тилдик жана ситуациялык кырдаалды эске алуу менен толук алышы керек. Которула турган тексттин мазмуну көп учурда татаал болуп, кабылдоочудан бир топ оор акыл ишин талап кылат. Котормочу бул этапта кабылдоочу катары аракеттенет.

Котормо процессинин экинчи этабы – котормонун текстин түзүүдөгү тилдик каражаттарды тандап алуу – котормочунун котормо тили менен иштөөсү болуп саналат. Котормочунун котормо тилинде текст түзүүсү да ушул тилди пайдаланган жөнөкөй коммуниканттардын кептик аракеттеринен айырмаланат. Мында кеп түпнуска тилинин таасири менен котормо тилинин нормаларын бузуу жөнүндө эмес, түпнусканын мазмунун өзүндөй берүүгө умтулуудан келип чыккан чектелүүлөр жана өзгөчөлүктөр жөнүндө болуп жатат. Котормолор ошол тилдеги башка тексттерден түпнуска тилиндегиге окшошуп кеткен конструкциялары, жасалма түрдө келип чыккан бирдиктер (өздөштүрүлгөн сөздөр жана калькалар) менен айырмаланып турат. Англисчеден которулган котормолордо каармандар Ыйык Георгий менен карганышат, сөзүм туура болуп чыкпаса, шляпамды жейин дешет, күн сайын өздөрүнүн ленчин жешет, импичментти талкуулашат, уик-эндге чыгышат ж.б. Ал эми тилдеги улуттук өзгөчөлүктү чагылдырган сөздөр мында сейрек учурайт.

Которуу модели (çeviri modeli; модель перевода) – ойлоо операцияларын шарттуу түрдө сыпаттоо. Бул операцияларды аткаруу менен котормочу түпнусканы же анын айрым бир бөлүгүн которот. Которуунун реалдуу процесси котормочунун мээсинде жүрөт да, аны түздөн түз

байкоого же изилдөөгө мүмкүн эмес. Ошондуктан которуу процессин изилдөө кыйыр түрдө, ар кандай теориялык моделдерди иштеп чыгуу аркылуу жүргүзүлөт. Котормонун лингвистикалык теориясында которуу процесси тилдик же кептик бирдиктер боюнча жүргүзүлгөн ойлоо операциялары, б.а. түпнуска менен котормонун тилдик өзгөчөлүктөрү менен шарттала турган лингвистикалык операциялар түрүндө каралат. Которуу модели шарттуу мүнөздө болот, анткени ал котормочунун котормо текстти түзүүдөгү реалдуу аракеттерин дайым эле чагылдыра бербейт. Мындай моделдердин көпчүлүгүнүн түшүндүрүү мүмкүнчүлүгү чектелүү жана алардын негизинде эквиваленттүүлүктүн зарыл деңгээлиндеги ар кандай текстти которууга мүмкүн эмес. Моделдин милдети – котормо процессиндеги иш-аракеттердин ырааттуулугун сүрөттөп берүү.

Кош тилдүү киши (iki dilli insan; билингв) – эки тилди билген адам.

Кош тилдүү коммуникация (iki dilli iletişim; двуязычная коммуникация) – тилдери ар түрдүү коммуниканттардын ортосундагы кептик байланыш.

Кош тилдүүлүк (iki dillilik; билингвизм) – эки тилди билүү. Кош тилдүүлүктүн эки түрү бар: *табигый* жана *жасалма*. Табигый кош тилдүүлүктө эки тилдүү билүү тили ар түрдүү чөйрөдө жашоонун натыйжасында жетишилет. Кош тилдүүлүктүн *субординациялык* жана *координациялык* деген да түрлөрү бар.

Кош тилдүүлүк механизми (iki dillilik mekanizmasi; механизм билингвизма) – бир тилден экинчи тилге оңой өтө билүү, бул калыптанып калган көндүмгө жараша болот жана анын курамына биринчи жана экинчи тилде тыңдоо, алдын ала божомолдоо жана өзүн өзү көзөмөлдөө көндүмдөрү кирет.

Кошумча маалымат (ek bilgi; дополнительная информация) – даярдыгы жок кабылдоочуга арналган маалымат же котормодо бар, бирок түпнускада жок маалымат.

Кошумча эстетикалык эффект (ek estetik efekti; дополнительный эстетический эффект) – коммуникация процессиндеги эстетикалык эффект, буга кептик чыгарманын структуралык өзгөчөлүктөрү (маселен, ыр өлчөмү, рифма) аркылуу жетишилет. Котормонун айрым түрлөрүндө эске алынат.

Көркөм котормо (edebi çeviri; художественный перевод) – көркөм чыгармалардын, б.а. негизги функциясы окурманга көркөм эстетикалык таасир берүү болгон тексттердин котормосу. Ал котормонун башка түрлөрүнөн көркөм эстетикасы же поэзиясы менен айырмаланат. Жогорудагы милдетине байланыштуу көркөм котормодо мазмун өтө так берилбейт. Муну көркөм чыгармалардын котормолорунан байкоого болот.

Көрмө-жазма котормо (görsel-yazılı çeviri; зрительно-письменный перевод) – көз менен кабылданган текстти жазып которуу (салттуу аты – *жазма котормо*).

Көрмө-оозеки котормо (görsel-sözlü çeviri; зрительно-устный перевод) - көз менен кабылданган текстти оозеки которуу. Негизинен, кагаздан которуу ушундай аталат.

Кыйыр котормо (dolaylı çeviri; косвенный перевод) – түздөн түз түпнуска тексттин өзүнөн эмес, анын кайсы бир тилдеги котормосунан которулган котормо.

Кыскартылган которуу (kısaltılmış çeviri; сокращённый перевод) – моралдык, саясий же практикалык мүнөздөгү башка себептерден улам айрым бир бөлүгү которулбаган котормо.

Кыскартылган тамга жазуусу (harfi kısaltma yazı; сокращённая буквенная запись) – ырааттуу котормонун жазып алуу системасындагы эрежелердин бири, бул эреже боюнча сөздөр кыскартылып жазылат.

Лексика бирдиги (kelime, sözvarlığı birimi; лексическая единица) – нерселерди, кубулуштарды, алардын белгилерин ж.б.у.с. билдирген тилдин бирдиги (сөздөр, туруктуу сөз айкаштары).

Лексика бирдиктерин которуштуруу, жылыштыруу ыкмасы (kelime yerini deęiştirme usulu; приём перемещения лексических единиц) – түпнуска тилиндеги которулуп жаткан бирдикке мааниси боюнча дал келген котормо тилиндеги лексикалык бирдикти башка бир жерге жылыштырып колдонуу.

Лексикалык контекст (metin; лексический контекст) – тексттин белгилүү бир бирдигин курчап турган лексикалык бирдиктердин жыйындысы.

Лексикалык кошумчалоо ыкмасы (sözcük ekleme usulu; приём лексических добавлений) – түпнусканын маанисиндеги ачык айтылбаган элементтерди берүү үчүн котормодо кошумча лексикалык бирдиктерди пайдалануу.

Лексика-семантикалык айырбаш (semantik yer deęiştirme; лексико-семантическая замена) – түпнусканын лексикалык бирдиктерин которуу ыкмасы, мында мааниси түпнускадагы бирдик менен толук дал келбеген, бирок логикалык байланыштары жагынан ошого жакындап бара турган котормо тилинин бирдиктери пайдаланылат. Лексика-семантикалык алмаштыруунун негизги түрлөрү болуп түпнуска бирдиктин маанисин *конкреттештирүү, жалпылаштыруу жана модуляция* эсептелет.

Лингвистикалык контекст (dilbilimsel metin; лингвистический контекст) – текстте колдонулган бирдиктин тилдик чөйрөсү.

Лингвистикалык котормотаануу (dilbilimsel çeviriye giriş; лингвистическое переводоведение) – котормо тилдик кубулуш катары изилденүүчү тил таануу илиминин бир тармагы.

Маалымат булагы (bilgi kaynağı; источник информации) – түпнуска тексттин түзүүчүсү (автор), билдирүүнү жөнөткөн тарап.

Маалыматсыздык (bilgisizlik; нулевая информация) – кеп бирдигиндеги маалыматтын жоктугу.

Маалыматтык айтым (bilgisel ifadeler; информативные высказывания) – мааниси өзүндөгү семантикалык маалымат менен аныктала турган айтым.

Маалыматтык запас (bilgi hazinesi; информационный запас) – коммуниканттын тилдик белги же ал билдирген объект менен айкаштырган маалыматынын көлөмү. Маалыматтык запастын беш деңгээли бар.

Маалыматтык запастын 1-деңгээли – маалыматтын минималдык көлөмү, ал лексикалык бирдикти жашоонун тигил же бул тармагы менен байланыштырууга мүмкүнчүлүк берет.

Маалыматтык запастын 2-деңгээли лексикалык бирдикти предметтердин, кубулуштардын классы менен эмес, андан аркы майда топтор менен байланыштырууга мүмкүнчүлүк берет.

Маалыматтык запастын 3-деңгээли лексикалык бирдиктин негизинде бир түрдүү предметтердин ичинен денотатты бөлүп алууга мүмкүнчүлүк берет.

Маалыматтык запастын 4-деңгээли денотат тууралуу маалыматтардын аз да болсо системалаштырылган курамын билдирет.

Маалыматтык запастын 5-деңгээли – бул денотат тууралуу кенен маалыматтардын жыйындысы.

Маалыматтык котормо (bilgisel çeviri; информативный перевод) – көркөм адабиятка тиешелүү болбогон коомдук-саясий, илимий-техникалык, расмий-иш кагаз ж.б. тексттердин, б.а. негизги функциясы кабылдоочуга көркөм эстетикалык таасир берүү эмес, кандайдыр бир маалыматты берүү болгон түпнуска тексттердин котормосу.

Маанилик анализ (tahlilin anlam incelikleri; смысловой анализ) – түпнуска текстти кабылдоодогу котормочунун эң маанилүү иш-аракетинин бири. Маанилик анализдин максаты – маанини аныктоо жана инварианттык маалыматты бөлүп алуу. Түпнуска текстти маанилик жактан талдоодо маанилик анализдин төмөнкүдөй белгилүү методдору колдонулат: *сөздөрдүн маанилүүрөөгүн тандап алуу методу, трансформация методу, рельефтүү сөздөрдү тандап алуу методу.*

Маанилик доминанта (anlam üstünlüğü; смысловая доминанта) – түпнуска мазмунунун эң маанилүү бөлүгү, ал котормодо сөзсүз сакталууга тийиш жана бул үчүн которулган маалыматтын башка элементтери курмандыкка чалынышы мүмкүн.

Маанилик маалымат (anlamsal bilgi; смысловая информация) – семантикалык жана ситуациялык маалыматтарды салыштыруунун натыйжасы болгон кептик чыгарманын мазмуну.

Маанилик эстутум (anlamsal bellek; смысловая память) – кептик чыгармадагы маанилик жактан урунттуу учурларды бөлүп алууга жана эстеп калууга негизделген эс тутум.

Максаттуу айтымдар (amaçlı ifadeler; целевые высказывания) – ситуациялык жана семантикалык маалыматтарды салыштыруу менен

аныкталуучу жана мазмуну кептик иш-аракеттердин максатына дал келген айтым.

Машина (автоматтык) котормосу [makine (otomat) çeviri; машинный (автоматический) перевод] – компьютер тарабынан аткарылган котормо.

Мите сөздөр (parazit kelimeler; слова-паразиты) – эч кандай маалыматты билдирбеген жана айтылган ойду түшүнүүнү оордоткон оозеки кептеги сөздөр. Мындай ашыкбаш сөздөр котормодон да кездешет. Мисалы:

Yaşasın Kırgızistan-Türkiye Kardeşliği ve Dostluğu!

Жашасын Кыргызстан менен Түркиянын ортосундагы бир туугандык жана достук!

Модалдык белгилер (modal işaretler; модальные символы) – тез жазып алуудагы белгилер, буларды тилмеч кептеги модалдык мамилелерди белгилөө үчүн колдонот.

Модуляция (маанилик өөрчүү) (modulasyon (anlamsal gelişme); модуляция (смысловое развитие)) – түпнуска тилиндеги сөздү же сөз айкашын котормо тилиндеги туунду маанилүү бирдик менен алмаштыруу. Мындай ыкма менен көбүнчө себеп-натыйжалык байланыштагы сөздөр которулат. Мисалы:

He is dead now.

Ал өлдү. (Ал өлдү, демек, ал өлүк).

He always made you say everything twice.

Ал дайыма кайталап сурай берчү. (Сиз кайталоого мажбур болчусуз, анткени ал сизден кайталап сурай берчү).

Модуляция методун колдонууда себеп-натыйжалык байланыштар бир топ кеңири мүнөздө болот, бирок эки нерсенин ортосундагы логикалык байланыш дайыма сакталат:

Manson slung his bag up and climbed into the battered gig behind a tall, angular black horse.

Мэнсон чемоданын койду да, тартайган кара ат чегилген эки дөңгөлөктүү шалдыраган арабага түштү.

Мында өзгөчө behind a horse деген сөз айкашын которууда контексттик алмаштыруу зарыл, анткени кыргызча «Ал аттын артындагы арабага түштү» деп айтууга мүмкүн эмес.

Морфемалык котормо (morfem çevirisi; поморфемный перевод) – структуралык байланыштарын эске албастан туруп айрым морфемалардын деңгээлинде аткарылган котормо.

Мотивация (motivasyon; мотивация) – тигил же бул иштин, аракеттин түрткүсү.

Мыйзамченемдүү шайкештиктер (doğal uyumluk; закономерные соответствия) – түпнуска тексттеги сөздөр, сөз айкаштары же сүйлөмдөр жана аларга дал келген котормо тексттин бирдиктери. Туруктуулук

деңгээлине жараша котормодогу тексттердеги бирдиктердин дал келүүсүнүн үч түрү болот: эквиваленттер, аналогдор жана адекват орун басарлар.

Нөлдүк котормо (sıfır çeviri; нулевой перевод) – түпнуска тексттеги грамматикалык бирдиктин мааниси ашыкбаш болгондугуна байланыштуу которулбай калышы. Айрым учурларда бир эле грамматикалык маани башка лексикалык же грамматикалык каражаттар менен кайра кайталанып берилиши мүмкүн. Мындай кайталануу котормодо берилбейт:

Give the book that you bought yesterday.

Сен кечээ сатып алган китепти берчи.

By that time he had already left the country.

Ошол кезде ал Англиядан эчак эле кетип калган болчу.

Бул сүйлөмдөрдүн биринчисинде белгилүү артиклдин мааниси багыныңкы сүйлөмдө кайталанып берилген, ал эми экинчисинде Past Perfect менен берилген мурун болуу мааниси лексикалык каражаттарда да болгонунан улам ашыкбаш болуп калган.

Номинация (nominasyon; номинация) – кандайдыр бир предметти, кубулушту тилдин жардамы менен белгилөө.

Окказиялык шайкештик (контексттик шайкештик) (metinsel uygunluk; окказиональное соответствие) (контекстуальная замена) – түпнуска бирдигинин ошол контекстке гана жарамдуу котормосу.

Оозеки котормо (sözlü çeviri; устный перевод) – котормонун бир түрү, мында которуу процесси оозеки түрдө болот. Ушундан улам тилмеч түпнуска тексттин бөлүктөрүн бир гана жолу кабылдайт жана котормону салыштырууга же оңдоого мүмкүнчүлүгү болбойт. Оозеки котормонун *ырааттуу котормо, синхрон котормо* жана *кагаздан которуу* деген түрлөрү бар. Оозеки котормонун классикалык илгисі тилмечтик болуп эсептелет, б.а. мында котормочу түпнуска текстти угуп, аны кайра оозеки которот. Оозеки котормодо текст тізіі түпнусканы кабыл алуу менен параллел тірдь же андан кийин болушу мїмкїн.

Оозеки тексттин жазма котормосу (ağızdan yazılı çeviri; письменный перевод устного текста) – оозеки тексттин жазуу түрүндө которулган котормосу.

Оозеки тексттин оозеки котормосу (ağızdan sözlü çeviri; устный перевод устного текста) – оозеки тексттин оозеки түрүндө которулган котормосу.

Оперативдүү эстутум (kısa vadeli bellek; оперативная память) – атайын кабылдаган маалыматты дароо эстеп калуу.

Ортомчу тил (aracı dil; язык-посредник) – түпнуска жана котормо тексттердин ортосундагы тил. Мисалы: *ырааттуу котормодогу жазып алуу*.

Өзгөчө сөз (canlı kelime; рельефное слово) – көңүлдү өзүнө бура турган, адаттан тыш, колориттүү сөз. Ырааттуу котормодогу жазып алууда колдонулат.

Өзгөчө сөз тандоо методу (canlı kelime seçme usulu; метод выбора рельефного слова) – котормодогу маанилик анализдин методдорунун бири. Мында жазып алуу же эстеп калуу үчүн адаттан тыш, колориттүү, ошол себептен эсте кала турган сөз тандалып алынат.

Өзөк маалымат (esas bilgi; ключевая информация) – контексттен да, ситуациядан да алдын ала билүүгө болбогон жаңы маалымат.

Өзөк сөздөр (kilit kelimeler; ключевые слова) – өзөк маалыматты билдирүүчү сөздөр.

Өзөк сөздөрдү тандоо методу (kilit kelime seçme usulu; метод выбора ключевых слов) – котормодогу маанилик анализдин методдорунун бири, мында жазып алуу же эстеп калуу үчүн негизги маалыматты билдирүүчү сөз тандалып алынат.

Өтүү көндүмү (geçme yatkınlığı; навык переключения) – кептин бирдиктерин которуу үчүн бир тилден экинчи тилге дароо өтүп туруу көндүмү.

Поэтема (poetema; поэтема) – поэзиялык чыгармага мүнөздүү болуп, күндөлүк тилде аз колдонулган сөз же сөз айкашы.

Прагматикалык (функциялык) жактан адекваттуу котормо (pragmatik bakımından eşit çeviri; прагматически (функционально) адекватный перевод) – түпнусканын негизги коммуникативдик функциясын туура берген котормо.

Практикалык котормо (praktik çeviri; практический перевод) – маалымат булагы катары колдонуу үчүн которулган котормо.

Предикаттык белги (yüklem işareti; предикативный символ) – тилмечтик тез жазып алуудагы предикатты билдирүүчү белги.

Предметтик ситуация (madde durumu; предметная ситуация) – айтымда сыпатталган чындыктын бир бөлүгү.

Прецизиондук сөздөр (presizion kelimeler; прецизионные слова) – бир маанилүү, бирок терминдерден айырмаланып, кеңири колдонулган сөздөр. Алар эреже катары конкреттүү ассоциацияларды пайда кылбайт. Оозеки котормодо белгилүү бир кыйынчылыктарды туудурат. Прецизиондук сөздөргө энчилүү аттар, жума күндөрүнүн жана айлардын аттары, сан атоочтор кирет.

Расмий (басууга даяр) котормо [resmî çeviri; официальный (готовый к опубликованию) перевод] – түпнусканын жетик котормосу катары котормочу тарабынан берилген соңку варианты.

Реалиялар (улуттук) [realiteler (milli); реалии (национальные)] – белгилүү бир этникалык топтун, социалдык жамааттын өзгөчөлүгүн түзгөн предметтер, кубулуштар, каада-салттар. Аларды атаган сөздөр менен сөз айкаштары да реалийлер деп аталат.

Рефераттык котормо (özet çeviri; реферативный перевод) – рефератталган документ жөнүндө, б.а. анын милдети, тематикасы, изилдөө

методдору, алынган натыйжалары сыяктуу кенен маалыматтар берилген котормо.

Рецептор (kabul eden; рецептор) – караңыз: *Кабылдоочу*

Семантика (semantik, anlambilim; семантика) – лексикалык бирдиктердин маанилик проблемалары изилденүүчү тил илиминин бир бөлүмү.

Семантикалык маалымат (anlamsal bilgi; семантическая информация) – кеп бирдиктеринин маанилери аркылуу берилүүчү айтымдагы маалымат.

Семантикалык сөзмө-сөз которуу (anlamsal düz çeviri; семантический буквализм) – котормочунун сөздүн, сөз айкаштарынын семантикалык компоненттерин башка факторлорду эске албастан туруп сөзмө-сөз которуп коюшу. Мисалы: hotdog – ысык ит (сосискалуу тооч болуш керек).

Семантикалык-стилистикалык жактан адекваттуу котормо (semantik üslup bakımından eşit çeviri; семантико-стилистически адекватный перевод) – котормо тилинин функционалдык-стилистикалык нормаларына ылайыктуу, семантикалык жактан толук жана так, стилдик жактан эквиваленттүү котормо.

Синонимдик айырбаш (eşanlamlı deęiştirme; синонимическая замена) – тигил же бул тилдеги сөз, сөз айкашы менен маанилеш сөз, сөз айкашы.

Синтаксистик контекст (sözdizimi çevresi; синтаксический контекст) – тексттеги сөз колдонулган синтаксистик структура.

Синтаксистик окшоштурма (сөзмө-сөз которуу) [sözdizimi bakımından benzetmek; синтаксическое уподобление (дословный перевод)] – котормонун бир ыкмасы, мында түпнусканын синтаксистик структурасы, анын курамындагы толук маанилүү сөздөр менен алардын орду котормодо өзгөрүүсүз сакталат. Трансформациянын бул тиби түпнуска тили менен котормо тилинде окшош синтаксистик структуралар болгон учурда колдонулат жана тектеш тилдердин котормолорунда көбүрөөк кездешет. Мисалы:

I always remember his words.

Я всегда помню его слова.

Бирок синтаксистик окшоштурууда айрым структуралык өзгөрүүлөр болбой койбойт.

Синхрон котормо (eşzamanlı çeviri; синхронный перевод) – түпнуска текстти угуп жатып которуу. Профессиналдык котормонун негизги түрлөрүнүн бири. Синхрон котормо которуунун заманбап, прогрессивдүү жана татаал ыкмасы болуп саналат. Мында тилмеч сйлөөчї нүн сөзін тыңдоо менен бир эле учурда (2-3 секунд артта калуу менен) которуп турат. Адатта синхрон котормо техникалык каражаттарды колдонуу менен атайын кабинада жїргїзілөт. Мында оратордун сөзї

наушник аркылуу котормочуга берилет да, ал микрофондон которуп турат жана котормо андан кабылдоочуларга берилет. Синхрон котормонун бир түрү болуп «шыбыроо» эсептелет, мында котормочу кабинада отурбастан, наушник же микрофон аркылуу же аларсыз эле шыбырап которуп турат. Синхрон котормо - оозеки котормонун татаал тїрї, анткени ал котормочудан бир эле учурда бир тилде тыңдоо, экинчи бир тилге которуу жана ошол тилде сїйлөө, ошол эле учурда сїйлөөчїдөн калып калбоо сыяктуу ар тїрдїи иштерди аткара билїїнї талап кылат. Ушул іч аракеттин бир учурда болушу чымырканган акыл ишин, зор ынтаа коюуну, бир тилдин фактыларын экинчи бир тилге ылайыкташтырууну, эмне айтыла тургандыгын алдын ала билїїнї, көз ирмемде чечим кабыл алууну талап кылат.

Синхрон котормо алгачкы жолу Нюрнберг процессинде (1945-46-ж.) колдонулган. Синхрон котормонун көндүмдөрүнө ээ болгон тилмечтер синхронист тилмеч деп аталат. Эл аралык иш-чараларда тилмечтер көбүнчө чет тилден эне тилине которушат.

Медициналык эксперименттер иш учурунда синхронист тилмечтин жүрөк кагышы бир мүнөттө 160ка жетерин көрсөткөн. Бул болсо штангисттин оор салмак көтөрүп жаткандагысынан 20га көп! Ушундай 15-20 мүнөттүк жумуштан кийин тилмеч дем алууга аргасыз болот. Ошондуктан алар 2-4 киши болуп иштөө менен ар бир 15-20 мүнөттө бири-бирин алмаштырып турушат. Бир аз эле буйдала калган тилмеч сүйлөөчүдөн артта калып, кеп учугун жоготуп коюшу мүмкүн. Тилмеч кабинада отуруп, сүйлөөчүдөн кайталап же тактап коюуну өтүнө албаган учурда мунун кесепети оор болот.

Синхронист тилмечтин иши тилди мыкты билүүдөн тышкары кенен эрудицияны, сыпайылыкты, тамашакөйлүктү жана тапкычтыкты талап кылат. Синхрон котормо которуунун эң татаал түрү болгондуктан, акысы да абдан жогору болот.

Ситуация (durum; ситуация) – сүйлөө учурундагы реалдуу чындыктын же сөз болуп жаткан чындыктын компоненттеринин жыйындысы. Ситуациянын *кептик ситуация* жана *предметтик ситуация* деген эки түрү бар.

Ситуациялык клише (durum klişesi; ситуационное клише) – белгилүү бир ситуация үчүн милдеттүү болгон стереотиптүү айтым. Мисалы: «Бишкектен сүйлөйбүз!», «Кош келиңиздер!». Ситуациялык клишелер өзүнчө которууну талап кылат, б.а. алар түпнуска текстке көз каранды болбостон, өзүнчө которулуучу бирдик болуп эсептелет.

Ситуациялык (экстралингвистикалык) контекст (durum konteksti; ситуативный (экстралингвистический) контекст) – айтым тиешелүү болгон жагдай, убакыт жана жер, ошондой эле реалдуу чындыктын ар кандай фактылары. Буларды билүү кабылдоочунун

айтымдагы тилдик бирдиктердин маанисин туура чечмелөөсүнө жардам берет.

Ситуациялык маалымат (durum bilgisi; ситуационная информация) – сүйлөөгө өбөлгө түзгөн экстралингвистикалык факторлордон алынуучу маалымат.

Ситуацияны сыпаттоо ыкмасы (durumu tasvir etme tarzı; способ описания ситуации) – айтымдын мазмунунун бир бөлүгү, мында ситуациянын белгилери көрсөтүлөт.

Соңку адресат (кабылдоочу) (son alacak olan; финальный адресат (получатель)) – эки тилдүү коммуникациянын соңку звеносу болгон коммуникант, ал ушунусу менен ортоңку адресат же адресат-дублёр болгон тилмечтен айырмаланып турат.

Сөздүк котормо (kelime-kelimesine çeviri; пословный перевод) – сөздөрдүн ортосундагы маанилик, синтаксистик жана стилистикалык байланыштарды эске албастан туруп, айрым сөздөрдүн деңгээлинде которулган котормо.

Сөздүк эстутум (kelime hafızası; вербальная память) – элестерди эмес, сөздөрдүн өзүн эстеп калуу.

Сөзмө-сөз котормо (harfi harfine çeviri; буквальный перевод) – которулган текстте түпнуска тексттин формалдык жана/же семантикалык компоненттерин өзүндөй кылып берүү.

Сөзмө-сөз которуучулук (harfi harfine çeviri; буквализм) – котормочунун жаңылыштыгы, мында ал сөздүн, сөз айкашынын же фразанын формалдык же семантикалык компоненттерин өзүндөй кылып берүүгө аракеттенүү менен анын маанисине доо кетирет.

Сөзмө-сөз которуу ыкмасы (kelime-kelimesine çeviri usulu; приём пословного перевода) – котормонун оптималдуу вариантын табуу процессинде түпнусканын лексикалык бирдиктеринин ордуна алардын ортосундагы синтаксистик байланышты сактоо менен котормо тилинин лексикалык бирдиктерин коюу.

Структурадан маалымат (yapısal bilgi; информация о структуре) – адресатка багытталган маалыматтардын бир түрү, мындай маалымат автордун стилдик өзгөчөлүктөрү, архаизмдер, неологизмдер, поэтамалар, рифма, ыр өлчөмү жана башкалар менен берилип, кошумча эстетикалык эффект берет.

Субординациялык кош тилдүүлүк (subordinasyon bilingvizm; субординативный билингвизм) – доминант тил, ойлоо тили бар болгон кош тилдүүлүк.

Субъективдүү-көрмө коду (sübjektif göz kodu; субъективно-зрительный код) – адамдын ички тили, мында айрым бир сөздөр элестер менен айкашат.

Сүйлөмдү жиктөө (cümleleri ayırma; членение предложения) – котормо ыкмаларынын бири, мында түпнуска тексттеги сүйлөмдүн

синтаксистик структурасы өзгөртүлүп, котормо тилинде эки же андан ашык предикативдик структурага айланат. Мындай трансформациянын натыйжасында түпнускадагы жөнөкөй сүйлөм котормодо татаал сүйлөмгө айланат же түпнускадагы жөнөкөй же татаал сүйлөмдөр котормодо эки же андан көп өз алдынча сүйлөм болуп түзүлөт. Мисалы:

The annual surveys of the Labour Government were not discussed with the workers at any stage, but only with the employers.

Лейбористтик өкмөттүн жыл сайын жасалуучу баяндамалары эч бир этапта жумушчулардын арасында талкууланган эмес. Алар ишкерлер менен гана талкууланган.

Both engine crews leaped to safety from a collision between a parcels train and a freight train near Morris Cowley, Oxfordshire.

Оксфордшир графтыгында, Морис Коули станциясына жакын жерде почта поезди менен товар ташуучу поезд кагышты. Эки поезддин бригадалары поездден секирип кетип, аман калышты.

Биринчи мисалда сүйлөмдүн акыркы бөлүгүнүн өзүнчө сүйлөм болуп берилиши түпнускадагы карама-каршы коюуну даана билдирүүгө мүмкүнчүлүк берет. Ал эми экинчи сүйлөмдөгү жиктештирүү окуялардын ырааттуулугун кыргыз тилинин табиятына ылайык берүүгө жана leaped to safety деген которулушу кыйын сөз айкашынын маанисин туура которууга мүмкүнчүлүк түзөт.

Сүйлөмдөрдү бириктирип которуу (çümleleri birleştirele çevirme; объединение предложений при переводе) – котормо ыкмаларынын бири, мында түпнускадагы эки жөнөкөй сүйлөм бириктирилип, бир татаал сүйлөм болуп которулат.

That was a long time ago. It seemed like fifty years ago.

Бул илгери болгон, сыягы, андан бери элүү жылдай мезгил өттү.

The only thing that worried me was our front door. It creaks like a bastard.

Бир гана нерсе – сырткы дарбазанын кутургандай кычыраганы менин тынчымды алып жатты.

Сыпаттама котормо (tasvirci çeviri; описательный перевод) – котормо ыкмаларынын бири, мында белгилүү бир түшүнүк котормо тилинин каражаттары менен сүрөттөө аркылуу берилет. Бул ыкма котормо тилинде тиешелүү сөз жок болгон учурда же аны котормочу билбеген учурда колдонулат.

Таамай котормо (tam çeviri; точный перевод) – түпнуска мазмунунун предметтик-логикалык бөлүгүнүн гана так берилиши, мындай котормодо тексттик нормалар жана котормо тилинин нормалары сакталбай калышы мүмкүн.

Тактагыч маалымат (açıklama bilgi; уточняющая информация) – тексттеги башка сөздөрдөн белгилүү болгон маалыматтар.

Тамгалык белги (harfi işaret; буквенный символ) – караңыз: *белги*.

Тар контекст (микрконтекст) (mikrokonteks; узкий контекст) (микрконтекст) – бир сөз айкашынын же сүйлөмдүн чегиндеги лингвистикалык контекст.

Тарыхый котормо (tarihi çeviri; исторический перевод) – мурунку доордун тилинде жазылган тарыхый текстти азыркы тилге которуу. Кээде *диахроникалык котормо* деп да аталат.

Текст (metin; текст) – бир максат менен чектелген графикалык же үндүк белгилердин ар кандай ырааттуулугу.

Текстти маанилик жактан топтоштуруу (metnin anlam bakımından gruplaşması; смысловая группировка текста) – тексттен коммуникациядагы маанилик баалуулугу ар кандай болгон бирдиктерди бөлүп алуу.

Тексттин прагматикалык потенциалы (metnin pragmatik potansiyeli; прагматический потенциал текста) – тексттин кабылдоочуга таасир этип, интеллектуалдык же эмоционалдык реакцияны пайда кылуу жөндөмдүүлүгү.

Тематикалык айтымдар (her hangi bir konuya ait çeviri; тематические высказывания) – мазмуну берилген ситуация (тема) жана ситуациялык маалымат менен аныктала турган айтым.

Термин (terim; термин) – илимдин же техниканын бир тармагындагы башка түшүнүктөр менен бирге семантикалык системаны түзө турган, илимий түшүнүктү билдирген сөз. Которулуучу текстте термин өзүнчө которууну талап кылат, б.а. котормонун бирдиги катары чыгат.

Тигинен жазуу (sütün yazısı; вертикализм в записях) – тилмечтиктеги тез жазуунун бир түрү, мында жазуу тигинен болот да, сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнө атайын орун бекитилет.

Тике котормо (kelimesi kelimesine çeviri; дословный перевод) – түпнуска тилиндеги сөз дөрдүн ордуна котормо тилиндеги тиешелүү сөздөрдү механикалык түрдө коюу.

Тилдер аралык котормо (diller arası çeviri; межъязыковой перевод) – бир тилде берилген маалыматтын экинчи бир тилдин каражаттары менен берилиши.

Тилмеч (tercüman; переводчик-синхронист) – коммуникациядагы ортоңку звено, ал *булак* менен *адресаттын* колдонгон тилдери эки башка болгон учурда зарыл болот. Тилмеч түпнуска текстти оозеки түрдө которот жана жазуу түрүндө которгон котормочудан ушунусу менен айырмаланат.

Тил ортомчулугу (dil ortaklığı; языковое посредничество) – түпнуска тексттин коммуникация процессинде кабылдоочу билген тилге которулушу.

Традициялык котормо (geleneksel çeviri; традиционный перевод) – адам тарабынан аткарылган котормо.

Транскрипция (transkripsyon; транскрипция) – лексикалык бирдикти которуу ыкмасы, мында түпнускадагы бирдиктин тыбыштык формасы котормо тилиндеги тамгалар менен берилет. Азыркы котормо практикасында транслитерациянын айрым элементтери сакталган транскрипция көбүрөөк колдонулат. Тилдердин фонетикалык жана графикалык системалары бири-биринен бир топ айырмалангандыктан, түпнуска тилиндеги сөздү котормо тилинде берүү бир топ шарттуу жана болжолдуу мүнөздө болот: *absurdist* - *абсурдист* (абсурд чыгарманын автору); *skateboarding* - *скейтбординг* (дөңгөлөктүү тактай тебүү); *боулинг*, *тренинг*, *бодибилдинг*, *шоу*, *шейпинг*, *картинг* ж.б.

Транслитерация (transkripsyon; транслитерация) - лексикалык бирдикти которуу ыкмасы, мында түпнускадагы бирдиктин графикалык формасы котормо тилиндеги тамгалар менен берилет. Буга англис тилинен кирген «*пэр*», «*мэр*», «*лендлорд*», «*эсквайр*», испан тилинен кирген «*гидальго*», «*коррида*», «*тореро*» деген сөздөрдү мисал келтирүүгө болот. Транслитерация котормо тилинде тиешелүү сөз жок болгон учурда жана сыпаттап которуу эмес, кыска атоо зарыл болуп, улуттук-маданий өзгөчөлүктөрдү баса белгилөө керек болгон учурда колдонулат. Башка элдердин турмушу жөнүндө жазган авторлор да кээде ушул ыкманы колдонушат. Мисалы, «*аул*», «*кишлак*», «*сакля*», «*ашуг*», «*саз*» деген сөздөр орус тилине ушундай жол менен кирген.

Трансмутация (transmutasyon; трансмутация) – бир жасалма тилден экинчи бир жасалма тилге которулган текст.

Транспозиция (transpozisyon; транспозиция) – бир жанрга же функционалдык стилге тиешелүү текстти башка жанрга же функционалдык стилге которуу.

Трансформация (transformasyon; трансформация) – котормо ыкмаларынын көпчүлүгүнүн негизи. Трансформация – бул бериле турган маалыматты сактоо менен түпнуска тексттин формалдык же семантикалык компоненттерин өзгөртүү.

Трансформация методу (transformasyon usulu; метод трансформации) – котормодогу маанилик талдоо методдорунун бири, мында түпнуска тексттеги сөздөр же сөз айкаштары кыскараак же мааниси кененирээк сөздөр менен алмаштырылат.

Трансформациялык котормо (transformasyon çeviri; трансформационный перевод) – котормо трансформацияларынын бири колдонулган котормо.

«**Тузак**» сөздөр ('*tuzak*' *kelimeler*; «ложные друзья» *переводчиков*) - бир тилдеги сөздүн экинчи бир тилдеги сөз менен айтылышы, жазылышы боюнча окшош жана тектеш болуп, бирок мааниси жагынан башка болуп калышы. Буга төмөнкү сөздөрдү мисал келтирүүгө болот:

accord – макулдук, бир пикирдүүлүк (аккорд эмес)

accurate – так (тыкан эмес)

agitator – азгыруучу (агитатор эле эмес)
alley – чолок көчө (аллея эмес)
Alsatian – немис овчаркасы (эльзастык эле эмес)
amber – янтарь (амбра эле эмес)
ammunition – ок-дары (амуниция эмес)
angina – стенокардия (ангина эмес)
arc – дуга (арка эмес)
artist – сүрөткер, художник (артист эле эмес)
nazik – сылык, сыпаа, адептүү (назик эмес)
çirkin – түрү суук, куник (кыргызчадагы чиркин эмес)

Эскертүү: Мындай сөздөрдүн айрымдары туркемеде берилет.

Туруктуу шайкештик (sabit karşılık; постоянное соответствие) – түпнуска тилиндеги бирдиктин контекстен салыштырмалуу түрдө көз карандысыз болуп туруктуу которулушу.

Түз котормо (düz çeviri; прямой перевод) – түздөн түз түпнускадан которулган котормо.

Түпнуска (orijinal, esas, asıl; оригинал) – караңыз: *түпнуска текст*.

Түпнуска текст (esas metin, özgün metin; исходный текст) – которула турган текст, оригинал.

Түпнуска тили (TT) (özgün dil; исходный язык) (ИЯ) – которула турган тексттин тили.

Түшүндүрмө сөздүк, чечмелеме сөздүк (açıklamalı sözlük; толковый словарь) – сөздүн мааниси чечмеленип берилген бир тилдүү сөздүк.

Түшүнүктөрдү жалпылаштыруу (anlamların genelleştirilmesi; генерализация понятий) – котормо ыкмаларынын бири, мында жеке түшүнүк жалпы түшүнүк менен берилет. Мисалы, «синица» деген сөз «чымчык» деп которулушу мүмкүн.

He visits me practically every week-end.

Ал мага дээрлик жума сайын келип турат.

Мында жалпы маанидеги сөздү колдонуу менен котормочу автордун «уик-эндди» айтуу менен ишембини же жекшембини сөз кылып жатканын тактоо түшүгүнөн кутулган.

Кээде тигил же бул конкреттүү предметтин аты кабылдоочу үчүн эч кандай деле мааниге ээ болбой калат:

He showed us his old beat-up Navajo blanket.

Ал бизге өзүнүн эскирген индеец одеялын көрсөттү.

Жалпы маанидеги сөздү колдонуу стилистикалык себептер менен шартталышы да ыктымал. Көркөм чыгармаларда адатта каармандардын бою менен салмагы так көрсөтүлбөйт, ошондуктан англис тилиндеги *a young man of 6 feet* деген сөз айкашы «узун бойлуу жаш жигит» болуп которулат.

Конкреттештирүү да, жалпылаштыруу да мүмкүн болгон учурда котормочу жалпылаштырууну артык көргөн учурлар да аз эмес:

Then this girl gets killed, because she's always speeding.

Анан ал кыз өлөт, анткени ал дайыма эрежени буза берет.
(«Техникалык вариант менен салыштырыңыз: «ал дайыма ылдамдыкты жогорулата берет»)

Жалпылаштыруу методу менен түпнуска тилинин бирдиктерине регулярдуу дал келүүлөр пайда болушу мүмкүн: foot – бут, wrist watch – кол саат ж.б..

Түшүнүктөрдү конкреттештирүү (anlamların somutlaştırılması; конкретизация понятий) – котормо ыкмаларынын бири. Мында жалпы түшүнүк жеке түшүнүк менен берилет. Мисалы, англис тилиндеги to say жана to tell деген сөздөр «айт, де» деген маанилеринен тышкары контекстке ылайык конкреттүү маанилерде которулат:

«So what?» I said.

-Эмне болуптур? – деп сурадым мен.

He told me I should always obey my father.

Ал мага атаңдын сөзүнөн чыкпа деп кеңеш берди.

The boss told me to come at once.

Кожоюн мага дароо кел деп буюрду.

Түшүнүктөрдүн логикалык өнүгүшү (anlamın mantıklı gelişimi; логическое развитие понятий) – котормо ыкмаларынын бири, мында себеп жана натыйжа, бүтүн жана бөлүк, курал жана ишмер сыяктуу байланышта болгон эки түшүнүк алмаштырылып которулат.

Тыңдоо (dinleme anlama; аудирование) – оозеки кепти кабылдоо жана түшүнүү.

Угуп жазма котормо (dinleme yazılı çeviri; письменный перевод на слух) - угуп кабылдаган текстти жазуу түрүндө которуу. Азыркы учурда, негизинен, машыктыруучу көнүгүү катары (котормо-жат жазуу, аудиокассетадан жазуу түрүндө которуу) колдонулат.

Угуу менен кепти синхрондоштуруу көндүмү (dinleme ile konuşmayı senkronize etme; навик синхронизации слуховой рецепции и речи) – котормонун эки маанилүү операциясын – түпнуска текстти кабылдоо менен которууну бир учурда аткара билүү.

Узакка эстөө (uzun süreli bellek; долговременная память) – кабыл алган маалыматты көпкө чейин эстөө жөндөмү.

Уникум маалымат (tek bilgi; уникальная информация) – караңыз: өзөк маалымат.

Үзүндү котормо (parça çeviri; фрагментарный перевод) – бүтүндөй тексттин эмес, анын бир үзүндүсүнүн котормосу.

Үйрөнгүч котормо (öğretim çevirisi; учебный перевод) – котормочуларды даярдоо үчүн же чет тил үйрөтүүнүн бир ыкмасы катары окуу процессинде колдонулуучу котормо.

Үй тиричилигиндеги котормо (güncel yaşamla ilgili çeviri; бытовой перевод) – үй тиричилигине мүнөздүү тексттердин котормосу.

Фон маалымат (fon bilgi; фоновая информация) – экстралингвистикалык факторлордон келип чыгуучу маалымат.

Формалдык-белгилик деңгээлдеги операциялар (şekli işaret düzeyindeki işlemler; операции на формально-знаковом уровне) – денотатты идентификациялабастан туруп өтүү көндүмүнүн иштешинин негизинде ишке ашуучу котормо операциялары.

Фразалап которуу (cümlesi cümlesine çeviri; пофразовый перевод) – биринин артынан бири ырааттуу түрдө которулган айрым сүйлөмдөрдүн же фразалардын деңгээлиндеги котормо.

Чийки котормо (taslak çeviri; черновой перевод) – котормонун алгачкы варианты, анын эквиваленттүүлүгү түпнусканын предметтик-логикалык кырдаалын көрсөтүү менен чектелет да, тилдик жагынан көп кемчиликтери болушу ыктымал.

Шайкеш кош тилдүүлүк (koordinatsyonlu bilingvizm; координативный билингвизм) – кош тилдүүлүктүн бир түрү, мында тилдердин бири үстөмдүк кылбастан, адам сүйлөгөн тилинде ойлонот.

Шайкешсиздик (uymazlık; несоответствие) – берилбей калган же кошумчаланган маалымат. Ал түпнуска тексттин бир үзүмүнүн которулбай калышынан же котормо текстке кошумча маалыматтарды киргизүүнүн натыйжасында пайда болот.

Шайкешсиздик теориясы (uymazlık teorisi; теория несоответствия) – түпнуска текстте болбогон кандайдыр бир маалымат котормо текстте сөзсүз болот жана түпнуска тексттеги маалыматтын бир бөлүгү котормо текстке чыкпай кала берет деген жобого негизделген теория. Дал келбөө теориясынын негизинде тексттерди салыштырып талдоо котормо процессинин өзгөчөлүктөрүн, котормо ишинин кыйынчылыктарын, бир тилден экинчи бир тилге өтүүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн ачып берүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Шайкешсиздик бирдиги (uymazlık birimi; единица несоответствия) – котормодо берилбей калган же туура эмес берилип калган түпнусканын мазмундук элементи же котормого негизсиз түрдө кошумчаланып калган мазмундук элемент.

Шайкештик (uygunluk; соответствие) – котормо илиминин негизги категорияларынын бири. Котормодогу абсолюттук дал келүү – бул түпнуска менен котормонун формалдык, семантикалык жана маалыматтык компоненттеринин толук дал келиши жана буга жетишүү дээрлик мүмкүн эмес. Дал келүү категориясы котормодо «тике котормо – эркин котормо»

оппозициясынан байкалат. Мындан тышкары түпнуска тексттеги бирдиктин которулуу варианттарынын бири да кээде дал келүү деп аталат.

Штамптар (basmakalp sözler; штампы) – кепте көп учуроочу, денотаттары менен байланышы начарлап калган кептик формулалар. Өз алдынча которууну талап кылгандыктан, котормонун өзүнчө бирдиги болуп эсептелет.

Ырааттуу котормо (sıralı çeviri; последовательный перевод) – текстти уккандан кийинки оозеки котормо. Ырааттуу котормо *жазып алма ырааттуу котормо* жана *абзацтык-фразалык котормо*, ошондой эле *бир жактуу котормо* (бир гана тилден которуу) жана *эки жактуу котормо* (эки тилден которуу) болуп бөлүнөт. Мында тилмеч оратор сүйлөп бi ткөндөн кийин же сөзiнiн белгилiи бир бөлiгiн сiйлөп бiткөндөн кийин аны которо баштайт. Кептин которулуучу бөлiгiнiн өлчөмi ар тiрдiи болушу мi мкiн, мында айрым бир сiйлөм болушу да, 20-30 же андан көп мiнөттiк сөз болушу да мiмкiн. Котормонун бул тiрi тилмечтен бир топ көлөмдөгi сөздiн мазмунун которо баштаганга чейин эске тутууну талап кылат. Эгер түпнуска тексттин көлөмi бир нече сiйлөмдөн аша турган болсо, тилмеч сүйлөөчiнi тыңдап жатып, эстеп калыш iчiн сөздiн мерчемдiи жерлерин дептерине жазып турат.

Ырааттуу котормодогу жазып алуу (sıralı çevirideki yazı; записи в последовательном переводе)- тилмечтин эске сактап калуудагы жардамчы каражаты, мында ал өзү маанилүү деп эсептеген маалыматтарды жазып алып турат.

Ырасталган котормо (tasdikli çeviri; заверенный перевод) – түпнуска менен бирдей экендиги юридикалык түрдө ырасталган котормо.

Эквиваленттүүлүк деңгээли (тиби) [eşdeğerlilik düzeyi; уровень (тип) эквивалентности] – түпнуска менен котормонун маанилик жакындыгынын даражасы, ал түпнусканын котормодо сакталып калган мазмунунун бөлүгү менен аныкталат.

Эквивалентсиз грамматикалык бирдиктер (eşdeğersiz dilbilgisel birimler; безэквивалентные грамматические единицы) – түпнуска тилинин котормо тилинде жок грамматикалык формалары жана структуралары. Эквивалентсиз грамматикалык бирдиктер айрым морфологиялык формалар, сөз түркүмдөрү жана синтаксистик структуралар түрүндө болушу мүмкүн. Мындай бирдиктер конкреттүү тилдерге жараша болот, б.а. бир котормо тилинде эквиваленти жок түпнуска тилинин бирдиги башка тилдерде эквиваленттүү болуп калышы толук ыктымал.

Эквивалентсиз лексика (eşdeğersiz kelimeler; безэквивалентная лексика) – түпнуска тексттеги улуттук-маданий өзгөчөлүктөрдү билдирген сөздөр, б.а. котормо тилинде жок түшүнүктөрдү, предметтерди, кубулуштарды туюндурган сөздөр. Эквивалентсиз лексика неологизмдерден жана спецификалык түшүнүктөрдү билдирген сөздөрдөн

да көп кездешет. Буларды которуунун натыйжасында окказионалдык дал келүүлөр пайда болот.

Эквиваленттер (eşdeğerleri; эквиваленты) – түпнуска жана котормо тексттериндеги бирдиктердин контекстен көз каранды болбогон дал келүүсү.; тил аралык синонимдер.

Эквиваленттүү котормо (eşdeğer çeviri; эквивалентный перевод) – түпнусканын мазмуну эквиваленттүүлүктүн деңгээлдеринин биринде өзүндөй кылып берилген котормо.

Эквиваленттүүлүк бирдиги (eşdeğerlilik birimi; единица эквивалентности) – түпнусканын котормодо сакталган мазмунунун минималдык бирдиги.

Эквиваленттүүлүк деңгээли (тиби) (eşdeğerlilik seviyesi (tipi); уровень (тип) эквивалентности) – түпнуска менен менен котормонун маанилик жакындыгынын деңгээли, котормодо сакталган түпнусканын мазмундук бөлүгү менен аныкталат.

Эки тараптуу котормо (karşılıklı çeviri; двусторонний перевод) – аңгемелешүүнү ырааттуу түрдө которуу, мында биринчи тилден экинчи тилге жана экинчи тилден биринчи тилге которулат.

Эксперименталдык котормо (deneysel çeviri; экспериментальный перевод) – изилдөө максатында аткарылган котормо.

Экспликация (сыпаттама котормо) (tasvirici çeviri; экспликация (описательный перевод) - лексика-грамматикалык трансформация, мында түпнуска тилинин лексикалык бирдиги анын маанисин аздыр-көптүр даана бере турган сөз айкаштары менен берилет. Экспликациянын жардамы менен түпнускадагы ар кандай эквивалентсиз сөздүн маанисин берүүгө болот: *conservationist - айлана-чөйрөнү коргоонун тарапкери; whistle-stop speech - шайлоо алдындагы агитациялык иш сапардын жүрүшүндөгү кандидаттын чыгып сүйлөгөн сөзү.* Экспликациянын кемчилиги анын көп сөздүүлүгү менен ийкемсиздигинде, ошондуктан кыскараак түшүндүрмө бергенде гана котормонун бул ыкмасы ийгиликтүү колдонулат.

Car owners from the midway towns ran a shuttle service for parents visiting the children injured in the accident.

Ортодогу шаарлардын машиналуу кишилерин кырсыктан жабыр тарткан балдарын көргөнү келишкен ата-энелерди алып келип, алып кетип турушту.

Элестүү эстутум (imgesel bellek; образная память) – кабыл алынган маалыматты көркөм элестердин жардамы менен эсте сактоо жөндөмү.

Эркин котормо (serbest çeviri; вольный перевод) – түпнуска тексттин формалдык жана семантикалык компоненттерин эске албастан туруп, андагы негизги маалыматты которуу.

Эталон котормо (ayarsal çeviri; эталонный перевод) – квалификациялануучу котормо салыштырыла турган үлгү котормо.

Юридикалык котормо (hukuki çeviri; юридический перевод) –
юридикалык мүнөздөгү тексттердин котормосу.

2-тиркеме

Айрым англисче-кыргызча «тузак сөздөрдүн» тизмеси

A

accord – макулдук, бир пикирдүүлүк (аккорд эмес)
accurate – так (тыкан эмес)
agitator – азгыруучу (агитатор эле эмес)
alley – чолок көчө (аллея эмес)
Alsatian – немис овчаркасы (эльзастык эле эмес)
amber – янтарь (амбра эле эмес)
ammunition – ок-дары (амуниция эмес)
angina – стенокардия (ангина эмес)
arc – дуга (арка эмес)
artist – сүрөткер, художник (артист эле эмес)

B

ball – топ (балл эмес)
balloon – аба шары (баллон эмес)
band – лента, музыкалык топ (банда эмес)
brilliant – жаркыраган (сейрек учурда бриллиант)

C

cabin – алачык, кепе (кабина эле эмес)
cabinet – кичинекей шкаф, чулан, витрина (кабинет эмес)
camera – фотоаппарат (түрмө камерасы эмес)
cataract – шаркыратма (катаракта эле эмес)
(to) champion – колдо- (чемпион бол- эмес)
chef – шеф-повар (шеф же шофер эмес)
circulation – гезиттин тиражы (циркуляция эле эмес)
cistern – бак, унитаздын багы (цистерна эмес)
clay – ылай (желим, клей эмес)
climax – эң жогорку чекит, кульминация (климакс эмес)
cloak – плащ (клоака эмес)
compositor – терүүчү (композитор эмес)
conductor – дирижёр (кондуктор эле эмес)
corpuse – өлүк (корпус эмес)

D

data – маалыматтар (дата эмес)
decade – он жылдык (декада эмес)
decoration – орден, төш белги, жасалга (декорация эмес)
Dutch – голландиялык (даниялык эмес)

E

engineer – машинист (инженер эле эмес)

F

fabric – кездеме (фабрика эмес)

family – үй-бүлө (фамилия эмес)

figure – чийме, цифра (фигура эле эмес)

film – тасма, плёнка (фильм эле эмес)

G

gallant – эр жүрөк, каарман (галанттуу, өтө сыпайы эле эмес)

genial – ак көңүл (гениалдуу эмес)

gymnasium - спортзал (гимназия эмес)

H

honor – сыймык, милдет (гонор эмес)

I

instruments – өлчөөчү приборлор (кээде инструменттер)

intelligence – акыл, интеллект; чалгын (интеллигенция эмес)

L

lily of the valley – ландыш (өрөөн лилиясы эмес)

(to) liquidize – суюктукка айландыр- (жок кыл- эмес)

list – тизме (лист эмес)

M

magazine – журнал (магазин эмес)

mark – белги, так (марка эмес)

matron – улуу медсестра, кастелянша (матрона эле эмес)

mayor – шаардын мэри (майор эмес)

monitor – класстын старостасы (монитор эле эмес)

multiplication – көбөй(т)үү (мультипликация эмес)

N

number – сан (номер эле эмес)

O

officer – чиновник, кызматтагы киши (офицер эле эмес)

P

partisan – тарапкер (партизан эле эмес)

prospect – перспектива (проспект эмес)

(to) pretend – анткорлон-, -мыш бол- (талапкер бол- эле эмес)

production – өндүрүш (продукция эле эмес)

professor – жогорку окуу жайынын окутуучусу (профессор эле эмес)

R

(to) realize – элестет-, түшүн- (ишке ашыр-, реализацияла- эле эмес)

(to) rationalize – түшүндүр- (рационалдаштыр эле эмес)

record – жазуу, отчет (рекорд эле эмес)

replica – так көчүрмө (реплика эмес)

resin – чайыр (резина эмес)

S

satin – атлас (сатин эмес)

sodium – натрий (сода эмес)

spectacles – көз айнек (спектакль эмес)

speculation – ой жүгүртүү, божомол (спекуляция эле эмес)

spinning – ийрүү (спиннинг эле эмес)

stamp – марка (штамп эле эмес)

stool – отургуч (мед. стул эмес)

T

talon – тырмак (талон эмес)

tax – налог (такса эмес)

tender – назик (тендер эле эмес)

tent – палатка (чатыр, тент эле эмес)

terminus – акыркы аялдама (термин эмес)

trap – капкан, тузак (трап эмес)

trace – из (трасса эмес)

trek – жүрүш (трек эмес)

troop – отряд, эскадрон (өлүк жана труппа эмес)

tunic – солдаттардын курткасы (туника эмес)

turkey – күрп (Түркия, түрк эмес)

U

uniform – туруктуу, бирдей (униформалык эле эмес)

urn – электр самоору (урна эле эмес)

urbane – сылык, сыпаа (шаардык, урбанисттик эмес)

utilize – пайдалан- (утилдештир- эле эмес)

V

vacuum – чаң соргуч (вакуум эле эмес)

valet – лакей, камердинер (валет эмес)

velvet – баркыт (вельвет эмес)

venerable – урматтуу (венерический эмес)

verse – ыр (версия эмес)

vice – кемчилик (вице- эле эмес)

vine – жүзүм сабагы (вино эмес)

virtual – чыныгы, анык (виртуалдык эмес)

virtuous – пакиза, таза (виртуоздук эмес)

3-тиркеме

Айрым түркчө-кыргызча «тузак сөздөрдүн» тизмеси

Түркчөсү	Түркчөдөгү мааниси	Кыргызчасы	Кыргызчадагы мааниси
alkış	кол чабуу	алкыш	alkış, övme sözleri
baba	ата	баба	dedeler
bağır I	боор	боор	1. bağır, ciğer; 2. göğüs kısmı
bağır- II	бакыр-, кыйкыр-	бакыр-	bağır-, yüksek ve gür ses çıkarmak
ben I	мен	мен	ben
ben II	мең, кал	мең	ben
boy	I. бой; II уруу; урук; жамаат	бой	boy, en karşıtı
boz I	боз	боз	boz, beyaza yakın renk
boz- II	буз-, талкала-	буз-	boz-
burç	чеп (чептин бурчтары аталат)	бурч	köşe
çalgı	музыкалык аспап	чалгы	kosa
çalgıcı	музыкант	чалгычы	kosacı
duman	1. туман; 2. түтүн	туман	duman
dumanla-	туманда-; түтүн бас-	туманда-	dumanla-
dün	кечээ	түн	gece
düşün-	ойло-, ойлон-	түшүн-	anlamak
el I	эл, калк, журт	эл	halk
el II	кол	эл	halk
erte	эртең, эртеси	эрте	erken
gaz I	газ	газ	gaz
gaz II	керосин	керосин	gaz
getir-	алып кел-	кетир-	mecburi gönder-
güt-	1. жай-, айда-; 2. бак-	күт-	1. bekle-; 2. güt-
ırak I	ыраак, алыс	ыраак	ırak, uzak
ırak II	ыргак	ыргак	ırak
koltuk	1. колтук; 2. кресло	колтук	koltuk
kombinezon Batı d.	комбинация (аял ич көйнөгү)	комбинезон	kombinezon, iş elbisesi
konak	түнөк, түнөө	конок	konak, misafir
konakla-	түнө-	конокто-	ikram etmek
kulun	кулун; такай, кодик	кулун	kulun
kulunla-	кулунда-; такай туу-	кулунда-	kulunla-
kuyruk	1. куйрук; 2. кезек	куйрук	kuyruk
misafir	конок, мейман	мусапыр	1. misafir, sefer eden insan; 2. zavallı insan
nazik Far. nokta	сылык, сыпайы чекит	назик нокто	nazik, tatlı, yumuşak yular

öfke	ачуу, жин, каар	өпкө	1. akciğer 2. sinir
öfkeli	ачуулуу	өпкөлүү	akciğerli
öfkesiz	ачуусуз	өпкөсүз	akciğersiz
okşa-	1. сыла; 2. эркелет-; 3. окшо-	окшо-	benze-
öt- II	сайра-	өт-	öt-, geçmek
oy	1. добуш; 2. ой, пикир	ой	oy
oy	ой, пикир	ой	oy
para Far.	акча	пара	rüşvet
parala-	1. тыткыла-; 2. бузуп сүйлө-	парала-	rüşvet ver-
parmak	бармак, манжа	бармак	parmak, baş parmak
roza Batı d.	бриллиант түрү	роза	roza
sakin Ar.	1. жоош; 2. тынч	секин	sakin, yavaş, acelesizce
şapka	тумақ, шляпа	шапке	şapka
seç-	танда-	чеч-	karar ver-
seçim	шайлоо	чечим	karar
sıçan	1. чычкан; 2. келемиш	чычкан	sıçan
sula-	сугар-	суула-	sula-
temaşa	оюн, спектакль	тамаша	şaka
temaşacı	көрүүчү	тамашачы	şakacı
tüt-	түтө-	түт-	tüt-
ün	1. үн, добуш; 2. атак-даңк	үн	ün
üz-	1. капа кыл-; 2. кыйна-	үз-	kopar-
üzül-	1. капа бол-; 2. кыйнал-	үзүл-	kop-
yakın-	бушайман бол-	жагын-	yalakalık yap-
yansız	бейтарап	жансыз	cansız
yansızlık	бейтараптык	жансыздык	cansızlık
yaramaz	1. жарабас; 2. тентек	жарабас	yaramaz
yaramazlık	1. жарабастык; 2. тентектик	жарабастык	yaramazlık
yatık	жантык	жатык	becerikli, tecrübeli
yaz I	жай	жаз	bahar, ilkbahar
yed-	жетеле-	жет-	ulaş-
yığış-	жыйыл-	жыгыш-	birbirini oyunda yık-
yıl-	корк-	жыл-	kımilda-, kay-
yıldır-	коркут-	жылдыр-	kımildat-
yıldırıcı	коркутуучу	жылдыруучу	kımildatan
yıldırma	коркутуу	жылдыруу	kımildatma
yılmaz	коркпос	жылбас	durgun
yılmazlık	баатырдык, эрдик	жылбастык	durgunluk
zaif	чабал	зайып	eş (kadına denir)
zor Far.	1. күч; 2. мажбур болуу (кылуу); 3. оор, кыйын	зор	büyük

4-тиркеме

Котормотаануу терминдеринин кыргызча-орусча-түркчө көрсөткүчү

№	Кыргызча	Орусча	Түркчө
1.	абзацтык-фразалык котормо	абзацно-фразовый перевод	paragraf-cümle çeviri
2.	автордун котормосу	авторский перевод	yazarın kendi tercümesi
3.	автор ынаткан котормо	авторизованный перевод	eserin yazarınca tasvip edilmiş tercümesi
4.	адабий котормотаануу	литературное переводоведение	edebi çeviriye giriş
5.	адаптацияланган котормо	адаптированный перевод	adapte edilmiş çeviri
6.	адекват котормо	адекватный перевод	eşit çeviri
7.	адистик котормо	специальный перевод	özel alan çevirisi
8.	адресат	адресат	alacak olan
9.	айтым	высказывание	fikir
10.	айтымдын мааниси	смысл высказывания	fikir anlamı
11.	айтымдын формалдык компоненттери	формальные компоненты высказывания	fikrin dış öğeleri
12.	аналог	аналог	analog
13.	аннотациялык котормо	аннотационный перевод	özet çeviri
14.	антонимдик котормо	антонимический перевод	zıt çeviri
15.	аралаш котормо	смешанный перевод	karışık çeviri
16.	ар кыл типтүү шайкештик	разнотипное соответствие	çeşitli tiplerde uygunluk
17.	аскерий котормо	военный перевод	askeri çeviri
18.	аспектилик котормо	аспектный перевод	bakımlı çeviri
19.	ат атоочтук кайталоо ыкмасы	приём местоименного повтора	zamirle tekrarlama yöntemi
20.	аудитория	аудитория	dinleyiciler
21.	аутент котормо	аутентичный перевод	aslına uygun çeviri
22.	ассоциациялуу белги	ассоциативный символ	çağrışımsal işaret
23.	ачык аудитория	открытая аудитория	açık dinleyiciler
24.	басылган котормо	издательский (печатный) перевод	yayımlanmış çeviri
25.	белги	символ	işaret, sembol
26.	билдирүү	сообщение	bildiri
27.	бинар котормо	бинарный перевод	binar çeviri
28.	бир багыттуу котормо	односторонний перевод	tek taraflı çeviri
29.	бир тил ичиндеги котормо	внутриязыковой перевод	bir dil içindeki çeviri
30.	бир типтүү шайкештик	однотипное соответствие	aynı çeşit uygunluk
31.	булак	источник	kaynak
32.	бүкүлү тексттин	цельнотекстный перевод	bütünsel metin çeviri

	котормосу		
33.	вариант шайкештиги	вариантное соответствие	varyant uygunluğu
34.	генерализация	генерализация	genelleştirme
35.	грамматикалык айырбаш	грамматическая замена	gramer deęiřtirmesi
36.	грамматикалык кубулма	грамматическая трансформация	dilbilgisel dönüşüm
37.	грамматикалык сөзмө-сөз котормо	грамматический буквализм	dilbilgisel kelimesi kelimesine çeviri
38.	девербализация	девербализация	anlam ayırmak
39.	дезиративдик жактан адекваттуу котормо	дезиративно адекватный перевод	isteęe uygun çeviri
40.	денотат	денотат	denotat
41.	диахроникалык (тарыхый) котормо	диахронический (исторический) перевод	art zamanlı (tarihi) çeviri
42.	жабык аудитория	закрытая аудитория	kapalı dinleyiciler
43.	жазма котормо	письменный перевод	yazılı çeviri
44.	жазма тексттин жазылуу котормосу	письменный перевод письменного текста	yazılı metnin yazılı çevirisi
45.	жазма тексттин оозеки котормосу	устный перевод письменного текста	yazılı metnin sözlü çevirisi
46.	жазып алуу системасы	система записи	yazma sistemi
47.	жакындатылган котормо	приближённый перевод	yakın çeviri
48.	жарым жабык аудитория	полузакрытая аудитория	yarı kapalı dinleyiciler
49.	жарыяланган котормо	опубликованный перевод	yayınlanmış çeviri
50.	жетик котормо	полноценный перевод	mükemmel çeviri
51.	илимий-техникалык котормо	научно-технический перевод	ilmi teknik çeviri
52.	инвариант	инвариант	invariant
53.	инвариант маалымат	инвариантная информация	invariant bilgi
54.	интерсемиотикалык котормо	интерсемиотический перевод	intersemiotik çeviri
55.	иш котормосу	рабочий перевод	iř çevirisi
56.	кабылдоочу	реципиент	kabul eden
57.	кагаздан которуу	перевод с листа	kağıttan çeviri
58.	кайталанма маалымат	повторная информация	tekrarlanmış malumat
59.	калькалоо	калькирование	başka dilden alınan bir tabiri ana dilinde kullanmak
60.	кемтик котормо	неполный перевод	eksik çeviri
61.	кеңири контекст (макроконтекст)	широкий контекст (макроконтекст)	geniş metin
62.	кеп бирдиги	единица речи	konuşma birimi
63.	кеп жумушу	речевая деятельность	konuşma işi
64.	кеп ситуациясы	речевая ситуация	konuşma durumu
65.	кеп туундусу	речевое произведение	konuşma eseri

66.	кеп тындама	аудирование	dinleme
67.	кери котормо	обратный перевод	geri çeviri
68.	киришме конструкция	вводящая конструкция	ara cümle
69.	код	код	kod
70.	коммуникант	коммуникант	bağlantı kuran kişi
71.	коммуникациялык наркы тендик	коммуникативная равноценность	iletişimsel eş değerlilik
72.	коммуникациялык эффект	коммуникативный эффект	iletişim etkisi
73.	коммуникация максаты	цель коммуникации	iletişim amacı
74.	компенсация	компенсация	tazmin
75.	конкреттештирме	конкретизация	konkretleştirme, somutlaştırma
76.	консультациялык котормо	консультативный перевод	danıştay çevirisi
77.	контекст	контекст	metin
78.	коомдук-саясий котормо	общественно-политический перевод	toplumsal-siyasi çeviri
79.	которбой коюу ыкмасы	приём опущения	atlama usulu
80.	котормо, таржыма	перевод	çeviri Эскертүү: Түрк тилдеринин биринен экинчисине которулган учурда aktarma термини колдонулат.
81.	котормо бирдиги	единица перевода	çeviri birimi
82.	котормо тез жазуусу	переводческая скоропись	çeviri yazısı
83.	котормо кебинин нормасы	норма переводческой речи	çeviri dilinin normu
84.	котормо (тил аралык) трансформациясы	переводческая (межъязыковая) трансформация	çeviri dönüşümü
85.	котормо чечими	решение на перевод	çeviri kararı
86.	котормо шайкештиги	переводческое соответствие	çeviri uygunluğu
87.	котормодогу тексттер	тексты в переводе	çevirideki metinler
88.	котормонун атайын теориясы	специальная теория перевода	çevirinin özel teorisi
89.	котормонун белгилик ыкмасы	знаковый способ перевода	çevirinin işaret usulu
90.	котормонун белен кылынышы	оформление перевода	çevirinin hazırlanması
91.	котормонун жалпы теориясы	общая теория перевода	çevirinin genel teorisi
92.	котормонун жанр жана стиль жактан	жанрово-стилистическая классификация переводов	çevirinin janr-biçemsel sınıflaması

	жиктелиши		
93.	котормонун жанрдык стилистикалык нормасы	жанрово-стилистическая норма перевода	çevirinin janr- biçemsel normu
94.	котормонун жеке теориясы	частная теория перевода	çevirinin özel teorisi
95.	котормонун конвенциялык нормасы	конвенциональная норма перевода	çevirinin anlaşma normu
96.	котормонун лингвистикалык теориясы	лингвистическая теория перевода	çevirinin dilbilimsel teorisi
97.	котормо лингвистикасы же лингвистикалык котормотаануу	лингвистика перевода или лингвистическое переводоведение	çeviri dilbilimi
98.	котормонун маанилик ыкмасы	смысловой способ перевода	çevirinin anlamsal usulu
99.	котормо нормасы	норма перевода	çeviri normu
100.	котормонун прагматикалык адаптациясы	прагматическая адаптация перевода	çevirinin pragmatik adaptasyonu
101.	котормонун прагматикалык наркы	прагматическая ценность перевода	çevirinin pragmatik değeri
102.	котормонун прагматикалык нормасы	прагматическая норма перевода	çevirinin pragmatik normu
103.	котормонун прагматикалык потенциалы	прагматический потенциал перевода	çevirinin pragmatik potansiyeli
104.	котормо прагматикасы (котормонун прагматикалык аспектиси)	прагматика перевода (прагматический аспект перевода)	çeviri pragmatigi (çevirinin pragmatik bakımı)
105.	котормонун которуу классификациясы	психолингвистическая классификация переводов	çevirinin psikodilbilimsel sınıflaması
106.	котормонун салыштырма анализи	сопоставительный анализ перевода	çevirinin karşılaştırmalı analizi
107.	котормонун ситуациялык модели	ситуативная модель перевода	çevirinin durum modeli
108.	котормонун стратегиялык принциптери	стратегические принципы перевода	çevirinin stratejik prensipleri
109.	котормо теориясы	теория перевода	çeviri teorisi
110.	котормо тили (КТ)	переводящий язык (ПЯ)	çeviri dili
111.	котормо типтери	типы переводов	çeviri tipleri
112.	котормонун трансформациялык-семантикалык модели	трансформационно-семантическая модель перевода	çevirinin transformasyon semantik modeli

113.	котормо ыкмасы	приём перевода	çeviri yöntemi
114.	котормонун эквиваленттүүлүгү	эквивалентность перевода	çevirinin eş değeri
115.	котормонун эквиваленттүүлүк нормасы	норма эквивалентности перевода	çevirinin eş değeri normu
116.	котормо таануу	переводоведение	çeviri bilimi
117.	котормо текст	переводной текст	çeviri metni
118.	котормо универсалиелери	переводческие универсалии	çeviri üniverselleri
119.	котормочу	переводчик	mütercim, çevirmen
120.	которуу ыгы, которуу амалы	способ перевода	çeviri yolu
121.	которулуу мүмкүнчүлүгү	переводимость	çeviri olanağı
122.	которуу процесси	процесс перевода	çeviri süresi
123.	которуу процессинин бирдиги	единица переводческого процесса	çeviri süresinin birimi
124.	которуу процессинин этабы	этап переводческого процесса	çevirinin süreç etabı
125.	которуунун модели	модель перевода	çeviri modeli
126.	кош тилдүү киши	билингв	iki dilli insan
127.	кош тилдүү коммуникация	двуязычная коммуникация	iki dilli iletişim
128.	кош тилдүүлүк	билингвизм	iki dillilik
129.	кош тилдүүлүк механизми	механизм билингвизма	iki dillilik mekanizması
130.	кошумча маалымат	дополнительная информация	ek bilgi
131.	кошумча эстетикалык эффект	дополнительный эстетический эффект	ek estetik efekti
132.	көркөм котормо	художественный перевод	edebi çeviri
133.	көрмө-жазма котормо	зрительно-письменный перевод	görsel-yazılı çeviri
134.	көрмө-оозеки котормо	зрительно-устный перевод	görsel-sözlü çeviri
135.	кыйыр котормо	косвенный перевод	dolaylı çeviri
136.	кыскартылган которуу	сокращённый перевод	kısaltılmış çeviri
137.	кыскартылган тамга жазуусу	сокращённая буквенная запись	harfi kısaltma yazı
138.	лексика бирдиги	лексическая единица	kelime, sözvarlığı birimi
139.	лексика бирдиктерин которуштуруу, жылыштыруу ыкмасы	приём перемещения лексических единиц	kelime yerini değiştirme usulu
140.	лексикалык контекст	лексический контекст	metin
141.	лексикалык кошумчалоо ыкмасы	приём лексических добавлений	sözcük ekleme usulu
142.	лексика-семантикалык айырбаш	лексико-семантическая замена	semantik yer değiştirme

143.	лингвистикалык контекст	лингвистический контекст	dilbilimsel metin
144.	лингвистикалык котормотаануу	лингвистическое переводоведение	dilbilimsel çeviriye giriş
145.	маалымат булагы	источник информации	bilgi kaynağı
146.	маалыматсыздык	нулевая информация	bilgisizlik
147.	маалыматтык айтым	информативные высказывания	bilgisel ifadeler
148.	маалыматтык запас	информационный запас	bilgi hazinesi
149.	маалыматтык котормо	информативный перевод	bilgisel çeviri
150.	маанилик анализ	смысловой анализ	tahlilin anlam incelikleri
151.	маанилик доминанта	смысловая доминанта	anlam üstünlüğü
152.	маанилик маалымат	смысловая информация	anlamsal bilgi
153.	маанилик эстутум	смысловая память	anlamsal bellek
154.	максаттуу айтымдар	целевые высказывания	amaçlı ifadeler
155.	машина (автоматтык) котормосу	машинный (автоматический) перевод	makine (otomat) çeviri
156.	модалдык белгилер	модальные символы	modal işaretler
157.	модуляция (маанилик өөрчүү)	модуляция (смысловое развитие)	modulasyon (anlamsal gelişme)
158.	морфемалык котормо	поморфемный перевод	morfem çevirisi
159.	мотивация	мотивация	motivasyon
160.	мыйзам ченемдүү шайкештиктер	закономерные соответствия	doğal uyumluk
161.	нөлдүк котормо	нулевой перевод	sıfır çeviri
162.	номинация	номинация	nominasyon
163.	оказиялык дал келүү (контексттик дал келүү)	оказиональное соответствие (контекстуальная замена)	metinsel uygunluk
164.	оозеки котормо	устный перевод	sözlü çeviri
165.	оозеки тексттин жазма котормосу	письменный перевод устного текста	ağızdan yazılı çeviri
166.	оозеки тексттин оозеки котормосу	устный перевод устного текста	ağızdan sözlü çeviri
167.	оперативдүү эс тутум	оперативная память	kısa vadeli bellek
168.	ортомчу тил	язык-посредник	aracı dil
169.	өзгөчө сөз	рельефное слово	canlı kelime
170.	өзгөчө сөздү тандоо методу	метод выбора рельефного слова	canlı kelime seçme usulu
171.	өзөк маалымат	ключевая информация	esas bilgi
172.	өзөк сөздөр	ключевые слова	kilit kelimeler
173.	өзөк сөздөрдү тандап алуу методу	метод выбора ключевых слов	kilit kelime seçme usulu
174.	өтүү көндүмү	навык переключения	geçme yatkınlığı
175.	мите сөздөр	слова-паразиты	parazit kelimeler
176.	поэтема	поэтема	poetema
177.	прагматикалык (функционалдык)	прагматически (функционально)	pragmatik bakımından eşit çeviri

	жактан адекваттуу котормо	адекватный перевод	
178.	практикалык котормо	практический перевод	pratik çeviri
179.	предикаттык белги	предикативный символ	yüklem işareti
180.	предметтик ситуация	предметная ситуация	madde durumu
181.	прецизиондук сөздөр	прецизионные слова	presizion kelimeler
182.	расмий (басууга даяр) котормо	официальный (готовый к опубликованию) перевод	resmi çeviri
183.	реалийлер (улуттук)	реалии (национальные)	realiteler (milli)
184.	рефераттык котормо	реферативный перевод	özet çeviri
185.	рецептор	рецептор	kabul eden
186.	семантика	семантика	semantik, anlambilim
187.	семантикалык маалымат	семантическая информация	anlamsal bilgi
188.	семантикалык тике которуу	семантический буквализм	anlamsal düz çeviri
189.	семантикалык-стилистикалык жактан адекваттуу котормо	семантико-стилистически адекватный перевод	semantik üslup bakımından eşit çeviri
190.	синонимдик алмаштыруу	синонимическая замена	eşanlamlı değiştirme
191.	синтаксистик контекст	синтаксический контекст	sözdizimi çevresi
192.	синтаксистик окшоштурма (сөзмө-сөз которуу)	синтаксическое уподобление (дословный перевод)	sözdizimi bakımından benzetmek
193.	синхрон котормо	синхронный перевод	eşzamanlı çeviri
194.	ситуация	ситуация	durum
195.	ситуациялык клише	ситуационное клише	durum klişesi
196.	ситуациялык (экстралингвистикалык) контекст	ситуативный (экстралингвистический) контекст	durum konteksi
197.	ситуациялык маалымат	ситуационная информация	durum bilgisi
198.	ситуацияны сыпаттоо ыкмасы	способ описания ситуации	durumu tasvir etme tarzı
199.	сөздүк котормо	пословный перевод	kelime-kelimesine çeviri
200.	сөздүк эс тутум	вербальная память	kelime hafızası
201.	сөзмө-сөз котормо	буквальный перевод	harfi harfine çeviri
202.	сөзмө-сөз которуучулук	буквализм	harfi harfine çeviri
203.	сөзмө-сөз которуу ыкмасы	приём пословного перевода	kelime-kelimesine çeviri usulu
204.	соңку адресат (кабылдоочу)	финальный адресат (получатель)	son alacak olan
205.	структурадан маалымат	информация о структуре	yapısal bilgi
206.	субординациялык кош тилдүүлүк	субординативный билингвизм	subordinasyon bilingvizm
207.	субъективдүү-көрмө	субъективно-зрительный	sübjektif göz kodu

	кodu	код	
208.	сүйлөмдү жиктөө	членение предложения	cümleleri ayırma
209.	сүйлөмдөрдү бириктирип которуу	объединение предложений при переводе	çümleleri birleştirele çevirme
210.	сыпаттама котормо	описательный перевод	tasvirici çeviri
211.	таамай котормо	точный перевод	tam çeviri
212.	тактагыч маалымат	уточняющая информация	açıklama bilgi
213.	тамгалык белги	буквенный символ	harfi işaret
214.	тар контекст (микрoконтeкст)	узкий контекст (микрoконтeкст)	mikrokonteks
215.	тарыхый котормо	исторический перевод	tarihi çeviri
216.	текст	текст	metin
217.	текстти маанилик жактан топтоштуруу	смысловая группировка текста	metnin anlam bakımından gruplaşması
218.	тексттин прагматикалык потенциалы	прагматический потенциал текста	metnin pragmatik potansiyeli
219.	тематикалык айтымдар	тематические высказывания	her hangi bir konuya ait çeviri
220.	термин	термин	terim
221.	тигинен жазуу	вертикализм в записях	sütun yazısı
222.	тике котормо	дословный перевод	kelimesi kelimesine çeviri
223.	тилдер аралык котормо	межъязыковой перевод	diller arası çeviri
224.	тилмеч	переводчик-синхронист	tercüman
225.	тил ортомчулугу	языковое посредничество	dil ortaklığı
226.	традициялык котормо	традиционный перевод	geleneksel çeviri
227.	транскрипция	транскрипция	transkripsyon
228.	транслитерация	транслитерация	transliterasyon
229.	трансмутация	трансмутация	transmutasyon
230.	транспозиция	транспозиция	transpozisyon
231.	трансформация	трансформация	transformasyon
232.	трансформация методу	метод трансформации	transformasyon usulu
233.	трансформациялык котормо	трансформационный перевод	transformasyon çeviri
234.	«тузак» сөздөр	«ложные друзья» переводчиков	'tuzak' kelimeler
235.	туруктуу шайкештик	постоянное соответствие	sabit karşılık
236.	түз котормо	прямой перевод	düz çeviri
237.	түпнуска	оригинал	orijinal, esas, asıl
238.	түпнуска текст	исходный текст	esas metin, özgün metin
239.	түпнуска тили (ТТ)	исходный язык (ИЯ)	özgün dil
240.	түшүндүрмө сөздүк, чечмелеме сөздүк	толковый словарь	açıklamalı sözlük
241.	түшүнүктөрдү жалпылаштыруу	генерализация понятий	anlamların genelleştirilmesi
242.	түшүнүктөрдү конкреттештирүү	конкретизация понятий	anlamların somutlaştırılması
243.	түшүнүктөрдүн	логическое развитие	anlamın mantıklı gelişimi

	логикалык өнүгүшү	понятий	
244.	тыңдоо	аудирование	dinleme anlama
245.	угуп жазма котормо	письменный перевод на слух	dinleme yazılı çeviri
246.	угуу менен кепти синхрондоштуруу көндүмү	навык синхронизации слуховой рецепции и речи	dinleme ile konuşmayı senkronize etme
247.	узакка эстөө	долговременная память	uzun süreli bellek
248.	уникум маалымат	уникальная информация	tek bilgi
249.	үзүндү котормо	фрагментарный перевод	parça çeviri
250.	үйрөнгүч котормо	учебный перевод	öğretim çevirisi
251.	үй тиричилигине байланыштуу котормо	бытовой перевод	güncel yaşamla ilgili çeviri
252.	фон маалымат	фоновая информация	fon bilgi
253.	формалдык-белгилик деңгээлдеги операциялар	операции на формально-знаковом уровне	şekli işaret düzeyindeki işlemler
254.	фразалап которуу	пофразовый перевод	cümlesi cümlesine çeviri
255.	чийки котормо	черновой перевод	taslak çeviri
256.	шайкеш кош тилдүүлүк	координативный билингвизм	koordinasyonlu bilingvizm
257.	шайкешсиздик	несоответствие	uyumsuzluk
258.	шайкешсиздик бирдиги	единица несоответствия	uyumsuzluk birimi
259.	шайкешсиздик теориясы	теория несоответствия	uyumsuzluk teorisi
260.	шайкештик	соответствие	uygunluk
261.	штамптар	штампы	basimakalp sözler
262.	ыктымалдуу болжолдоо	вероятностное прогнозирование	tahmin
263.	ырааттуу котормо	последовательный перевод	sıralı çeviri
264.	ырааттуу котормодогу жазып алуу	записи в последовательном переводе	sıralı çevirideki yazı
265.	ырасталган котормо	заверенный перевод	tasdikli çeviri
266.	эквиваленттүүлүк деңгээли (тиби)	уровень (тип) эквивалентности	eşdeğerlilik düzeyi
267.	эквивалентсиз грамматикалык бирдиктер	безэквивалентные грамматические единицы	eşdeğersiz dilbilgisel birimler
268.	эквивалентсиз лексика	безэквивалентная лексика	eşdeğersiz kelimeler
269.	эквиваленттер	эквиваленты	eşdeğerleri
270.	эквиваленттүү котормо	эквивалентный перевод	eşdeğer çeviri
271.	эквиваленттүүлүк бирдиги	единица эквивалентности	eşdeğerlilik birimi
272.	эквиваленттүүлүк деңгээли (тиби)	уровень (тип) эквивалентности	eşdeğerlilik seviyesi (tipi)
273.	эки тараптуу котормо	двусторонний перевод	karşılıklı çeviri
274.	эксперименталдык	экспериментальный	deneysel çeviri

	котормо	перевод	
275.	экспликация (сыпаттама котормо)	экспликация (описательный перевод)	tasvirci çeviri
276.	элестүү эс тутум	образная память	imgesel bellek
277.	эркин котормо	вольный перевод	serbest çeviri
278.	эталон котормо	эталонный перевод	ayarsal çeviri
279.	юридикалык котормо	юридический перевод	hukuki çeviri

Котормочунун/тилмечтин «моралдык кодекси»

- Котормочу/тилмеч бир тилдеги оозеки же жазма текстти экинчи бир тилге которот. Демек, текст ал үчүн кол тийгис болуп эсептелет. Которулуп жаткан текстти өзгөртүүгө, кыскартууга же кошумчалоого анын акысы жок. Мындай нерселер келишимде атайын көрсөтүлгөн учурда гана болушу мүмкүн.
- Котормочу/тилмеч которуп жаткан учурда өзү билген адистик иш-аракеттердин жардамы менен түпнуска тексттин мазмунун мүмкүн болушунча толук берүүгө умтулат.
- Котормочу/тилмеч эки тараптын мамилесине кийлигише албайт, ошондой эле которулуп жаткан тексттин мазмунуна карата өз пикирин айтууга акысы жок.
- Котормочу/тилмеч которулган тексттин купуялыгын (конфиденциалдуулугун) сактоого жана зарыл учурларда гана ачыкка чыгарууга милдеттүү.
- Котормочу/тилмеч түпнуска тили менен котормо тилин, которуу техникасын жана тексттин тематикасын мыкты билүүгө тийиш.
- Котормочу/тилмеч иш үчүн зарыл болгон шарттарды, анын ичинде өз эмгеги үчүн зарыл шарттарды (оозеки которууда – аппараттардын ишенимдүү болушун, зарыл учурда сүйлөөчүнүн сүйлөө темпин жайлатуусун; синхрондук котормодо – которула турган текст менен алдын ала тааныштырууну, тыныгуу жасоону ж.б.; жазма котормодо – темага тиешелүү адабияттар менен камсыз кылууну) талап кыла алат.
- Котормочу/тилмеч котормонун сапаты үчүн жооп берет. Эгер которулган текст көркөм же публицистикалык котормо болсо, анда котормочу мыйзам тарабынан корголуучу автордук укукка ээ болот жана котормо жарыяланган учурда анын аты сөзсүз көрсөтүлүүгө тийиш.
- Эгер келишимде атайын көрсөтүлбөгөн болсо, котормочу текстте кездешкен башка бир чет тилдеги сөздөрдү же сүйлөмдөрдү (мисалы, англисче тексттеги французча сөздөр менен сүйлөмдөрдү) которбой коё алат.
- Тилмеч өз ишин элдин көзүнө көп чалдыкпастан аткарып, тыкан жана таза кийинип, жеке тазалыгын сактоого тийиш.

Пайдаланылган адабияттар

1. Бархударов Л. С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода). М., 1975.
2. Виноградов В. С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). М., 2001.
3. Казакова Т.А. Практические основы перевода. СПб, 2001.
4. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты).. М., 1990.
5. Миньяр-Белоручев Р.К. Как стать переводчиком? М., 1999.
6. Akşit Göktürk. Çeviri dillerin dili. İstanbul, 1986.
7. İlyas Öztürk. Metin türlerine göre çeviri süreçleri. Sakarya, 1997.
8. İsmail Boztaş, Hasan Coşkun. Çevirmenin el kitabı. Ankara, 2002.

Мазмуну

Кириш сөз	3
I. Котормонун классификациясы	9
II. Котормо тексттердин типтери	17
III. Которуу ыкмалары	21
1. Которуунун жолдору	21
2. Котормо бирдиктери жана текстти жиктөө	24
3. Которуудагы өзгөртүүлөрдүн түрлөрү	26
4. Которуунун лексикалык ыкмалары. Транскрипция жана транслитерация	27
5. Калькалоо	29
6. Лексика-семантикалык өзгөрүүлөр	31
7. Формалар окшош болгон учурдагы морфологиялык өзгөрүүлөр	35
8. Формалар айырмаланган учурдагы морфологиялык өзгөрүүлөр	39
9. Сөз айкаштарындагы синтаксистик өзгөрүүлөр	41
10. Сүйлөмдөгү синтаксистик өзгөрүүлөр	44
11. Фразеологизмдер жана аларды которуунун ыкмалары	49
IV. Котормотаануу илиминдеги «тузак сөздөр» же тил аралык омонимдер маселеси	51
V. Котормонун эквиваленттүүлүгү	57
Тиркемелер	63
1. Котормотаануу терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү	63
2. Айрым англисче-кыргызча «тузак сөздөрдүн» тизмеси	96
3. Айрым түркчө-кыргызча «тузак сөздөрдүн» тизмеси	99
4. Котормотаануу терминдеринин кыргызча-орусча-түркчө көрсөткүчү	101
5. Котормочунун/тилмечтин «моралдык кодекси»	111